

॥ आख्यातशिरोमणिव्याख्याद्युदेवी ॥

आख्यातस्य यत्नोवाच्यः -

अ-शि-री श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रताप्यतीरदृश्याममुदामयुराग्निरा आख्यातवादसंघारव्यारधुदेवेन तस्यते १ नैयायि
 कः परमंतेनिराकर्तुं स्वमतं व्यवस्थापयति। आख्यातस्येति। यत्नोवाच्यः। यत्नत्वं विशिष्टोवाच्यः। यत्नत्वं शक्य
 तावच्छेदकमिति यावत्। यथाश्रुतेयत्नस्य व्यापारांतर्गतत्वेन व्यापारशक्तिर्यादेमतव्यवच्छेदाप्रतीतिः। शक्त
 तावच्छेदकः आख्यातत्वं। तन्नूरुदिसंबंधेनाख्यातपदवत्त्वं। यदि वरुदिसंबंधेनाख्यातपदवत्त्वं लकारे ध्वनि
 भिद्युक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात्। तथाच पवनिसादावपि कृतिबोधपत्तिः। तत्रापिलकारस्थाने तत्रादेशो
 नूरुदिसंबंधेनाख्यातपदवत्त्वं लकारस्य सत्त्वादिति विभाव्यते। तदा विशिष्यति। स्वतस्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेद
 कबोधोऽयमेव नदशलकारसाधारणत्वमेव शक्ततावच्छेदकमिति परास्तं। तस्यैक्यभावात्। भावेवापवनिसा
 दावपि कृतिबोधपत्तेरिति। तथाच यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिपत्तत्वावच्छिन्नविशेष्यक

राम १

रूढिसंबंधघटिताख्यातपदवत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययतोपस्थितित्वेनहेतुत्वंकल्पनीय
नितिधेये। ननुपदर्शितकार्यकारणभावकल्पनेशुद्धाख्यातपदाघतविषयकज्ञाद्वोधापत्तिरितिचेतोसंभ सत्यं
ति वत्सेवेयदिपाकाघनुकूलयत्नविषयकज्ञाद्वुद्वित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धिपरिनिष्ठपचादिधात्वमवहितोत्तरत्वं
रूपानुपूर्वज्ञानसमहेतुत्वनकल्पते। वस्तुतः शुद्धाख्यातपदजन्ययतोपस्थितिकालेपाकोयत्नश्चेतिनिर्वाका
क्षवाक्यात्पाकादुकूलयत्नविषयकज्ञाद्वोधवारणायतादृशकार्यकारणभावकल्पनायावत्प्रकल्प
नापदर्शिताख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्ययतोपस्थितिरायत्नज्ञाद्वोधेजननीयेपचतीत्याद्यानु
र्वेज्ञानसमहकारित्वकल्पनेनैवकेवलरूपातपदातयत्नविषयकज्ञाद्वोधवारणासंभवात्। केचित्तु। आ
ख्यातस्ययत्नवाचकत्वेपादागोचरनिवृत्ताख्ययत्नकालेचैत्रः पचतीतिप्रयोगस्ययोग्यत्वापत्तिमुद्रावयति।
तन्नश्रद्धीमहि। अतस्तथाभावातिरिक्तनिवृत्ताख्ययत्नकालेमानाभावात्। वस्तुतस्तुनिवृत्ताख्ययत्नोपीकारेपिनह

आ. शि. धी. ति. ग. य. त. प. व. ती. ति. वा. क्वा. त. पा. का. नु. कूल. क. ते. रे. व. श. ह. वो. धो. म. स. नि. वृ. सा. र. म. य. ल. क. लि. पा. का. नु. कूल. क. ते. रे. म.
 वा. त. र. नी. ता. दृ. श. प्र. यो. ग. स्म. त. था. वि. ध. प्र. मा. त्म. क. वो. धा. ज. न. क. त. या. ॥ यो. ग. य. त्व. स. प. या. ह. मे. वे. ति. यि. त्. प. र. शि. ता. पु.
 २ शु ति. मि. या. प्र. वृ. त्ति. त्व. मे. वा. र्मा. त. प. दृ. श. क्वा. त. व. छे. द. कं. प. व. र्णा. यि. ति. ति. यो. म. ते. इ. ष्ट. सा. ध. न. ता. ज्ञा. ना. दि. ज. म. ता. व. छे.
 द. क. को. टि. प्र. वि. ष्ट. त्वे. न. सि. द्वा. या. ॥ प्र. वृ. त्ति. त्व. ज्ञा. ते. री. श्च. री. य. कृ. ति. सा. धा. रा. त्वि. मा. ना. भा. वे. ने. श्च. रे. वे. दे. व. की. ति. वा. क्वा.
 क्वा. व. वो. धा. नि. र्वा. हः. परि. चि. त. नी. यः. न. व. त. त्रा. र्मा. त. स्म. कृ. तो. ल. क्ष. रा. या. ना. नु. प. प. ति. रि. ति. वा. च्यं. उप. र. शि. त. री. सा. ता.
 दृ. श. वा. क्वा. ज. न. य. श. द. वो. ध. म. स. त्रा. त्पे. व. नि. र्वा. हे. ल. क्ष. रा. क. म. ना. या. अ. न्या. य. म. त्वा. त. म. चा. र्मा. त. स. य. ल. त्व. वि. शि.
 ष्ट. श. क्त. त्वे. वे. न. प. व. ती. सा. दि. व. दी. श्च. रे. प. व. ती. ति. प्र. यो. ग. वा. रा. ना. या. व. न. प. मा. र. मा. त. स. प्र. वृ. त्ति. त्व. वि. शि. ष्ट. श. क्त. त्व.
 मु. प. ग. त. म. मि. ति. वा. च्यं. आ. त्मा. प. व. ती. सा. दि. प्र. यो. ग. क्त. म्पा. पि. वा. रा. ना. सं. भ. वा. त. त. था. हि. आ. र्मा. त. स. य. ल. त्व.

विशिष्टवाचकत्वे आत्मापचतीसादिप्रयोगपत्तिरेतत्तथाविधप्रयोगशब्दार्थस्तथाविधशब्देवातथाविधजन्यश
ब्दप्रमात्मकबोधोवाङ्माद्यः कंठतात्वाभिधानरूपशब्दकारणसत्त्वेनतथाविधशब्देष्ट्यापत्तेः नानासः तथाविधश
ब्दबोधस्यापादकाभावात्। योग्यताज्ञानमेवापादकमिति नुनाशकनीयं। यतस्तथाविधशब्दबोधप्रसिद्ध्या
तादृशशब्दबोधप्रतितादृशयोग्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वकस्यनस्यतिष्ठप्रयोजनकत्वात्। ननुपाकानुकूलरू
तिमांश्चेत्तत्सादिशब्दबोधप्रतितादृशयोग्यताज्ञानस्यधर्मितावच्छेदकभेदेनहेतुत्वेगौरवात्। समान
धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्तेर्वतथाविधयोग्यताज्ञानशब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावतथावपाकानुकूल
रूतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनज्ञात्वावच्छिन्नप्रतिपाकानुकूलरूतिप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनज्ञानत्वेनहेतुत्वमितियोग्यताज्ञानशब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भाववत्ति

आ-त्रि-तेतादृशसंबन्धेनपावानुकूलकृतिज्ञानस्यात्मत्वेसत्वा तत्रतादृशबोधापूर्तौक्रियमाणायांफलतः^{पाका}
३ कूलकृतिमानात्मेतिज्ञाद्वबोधायतिरितिनुमाशकिष्ठाः। अवच्छेदकतासंबन्धवच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारकरण
द्वबोधप्रतितथाविधयोग्यताज्ञानस्यहेतुतायाः कल्पनीयतया आत्मापवतीत्यादौविशेषदर्शितादृशयोग्य
ताज्ञानविहेतातथाविधप्रमात्मकज्ञाद्वबोधपत्तेरशक्यत्वात्। एवंचेष्टरः पवतीतिवाक्यजन्यतादृशबोधाप
तिवाणास्यापिमुल्लभत्वात्। नचैवंमतिर्इष्टोवेदवक्तीतिप्रयोगाद्वोधानुपपत्तिः। ईष्टरे अवच्छेदकतासंबन्धे
नकृतेर्भावादितिवाच्ये। तत्रसमवायसंबन्धेनतादृशकृतिप्रकारकबोधप्रतितथाविधानुपूर्वज्ञानस्यहेतु
त्वकल्पनात्। ईष्टरः पवतीत्यादितःतथाविधज्ञाद्वबोधस्यानुत्पादेनतथाकल्पनायाश्चसंभवात्। क्रजवस्तुआत्म
त्मापवतिर्इष्टरः पवतीत्यादिवाक्यजन्यतयाविधबोधेपीष्टायतिमगीकुर्वतीसलमधिकेनानुयतित्वविशि ३

तथा ब्रुतेः ॥

हे आत्मा त परस्पर शक्तौ किं प्रमाणमत्र आह। पवतीत्यादि। किं करोतीत्यनेन तं क्रमेणोति शेषः। सर्वा आत्मा वि
वरणादिति। इच्छालकाराणां अर्थकथनादिसर्थः। पूर्वोच्चरितवाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थकथनं विवरणमिति स्प
नत्वक्षणत्वमिति भावः। ननु विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं शब्दविधयाऽनुमानविधया वा। नाद्युपाकं करो
तीति वाक्यस्य पाकविषयकयत्नमात्रबोधकत्वेन पक्षे आत्मा तत्राप्यबोधकतया तस्य शक्तियुक्तशब्दविष
याप्रमाणत्वा संभवात्। नोत्तरः। साध्यहेतुप्रयोगा संभवादिति चेन्न। आत्मा तयदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तौ वा
धकं विना यत्नत्वविशिष्टार्थकं करोतीति प्रतिपादितार्थकत्वात्। पाकत्वविशिष्टशक्तौ पाकपदप्रतिपादि
तार्थकपदधातुवत्। यद्यपि विशिष्टबोधपदप्रतिपादितार्थकतत्तद्विशिष्टशक्तमिति सामान्यव्याख्या विवर
णस्यापि शक्तिग्राहकत्वसंभवात्। ननु उपदर्शितानुमानमप्रयोजकमत आह। व्यवहाराद्वेति। बाधक

आ.शि.शे.
४

विनाश्रमलभ्यत्वप्रतिसंधानं विना। इदं तु धर्मिणी आख्यातस्य शक्तिमवच्छेदार्थमुक्ते। व्युत्पत्तेरिति। शक्तिग्रहसंभवादिसर्थः। तथा च विवरणं हेतुकानुमानस्य शक्त्यग्राहकत्वे तु स्युत्पत्त्या व्यवहारं हेतुकानुमानस्यापिशक्त्यग्राहकतया घटत्वादिविशिष्टे घटपदोदरेऽपि शक्तिविलोपप्रसंग इति भावः। मनु विवरणं तत्रैव शक्तिग्राहकं यत्र नामलभ्यत्वप्रतिसंधानवतो। प्रकृते तु पाकः यत्तज्जसः पाकत्वादिसंनुमानादपि यत्तस्य लाभसंभवे नामलभ्यत्वात्। अमलभ्यस्य आख्यातपदस्य क्यत्वे किमपराङ्मूर्धमिणोत्पत्त आह। किं करोतीत्यदि। यत्त प्रप्नोति यत्तत्त्वविशिष्टे निहासितसंबंधबोधकशब्दप्रयोगे। पचतीत्युत्तरस्य। उत्तरकालभाविपचतीति वाक्ये उपदर्शितप्रश्ननिवर्तकत्वस्य। यत्तार्थकत्वं विना। यत्तत्त्वविशिष्टे पाकसंबंधबोधे विना। अमर्भवं। यद्गर्भविशिष्टे यद्गर्भावच्छिन्नस्य संबंधः यत्तत्र भवाक्यात्प्रतीयते तद्गर्भविशिष्टे तद्गर्भाप्यधर्मावच्छिन्नसं

राम
४

किं करोतीति यत्त प्रश्ने यच्च तीत्युत्तरस्य यत्तार्थकत्वं विना। अनुपपत्तेश्च॥

स्त वेधवोध इतरवाक्यात्तृतीयतेतदातइतरवाक्यंतत्प्रअनिवर्तकं भवति। यथाघटत्वशिष्टे जिज्ञासितसवध
 बोधकेवस्मादुदरतिप्रअघटत्वविशिष्टे इज्जनत्वबोधकस्यद्वदरसुतरवाक्यनिवर्तत्वं। प्रकृतेचाख्या
 तस्यलत्वविशिष्टावावकत्वेव्यापारश्च त्थापवतीति वाक्या साकानुकूलव्यापारवोधाभ्युपगम्य
 तत्वविशिष्टेपाकसंबंधवोधाभावात्तदा कस्यस्यलत्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंधवोधककिं करोतीति
 प्रअवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्ताअन्यलभ्यत्वेपि आख्यातस्यलत्वविशिष्टे शक्तिरावश्यकी ननु
 योग्यतीत्यादौ आख्यातस्यलत्वबोधकत्वासंभवेन व्यापारे शक्तिरावश्यकी सत आह। अचेतन
 ति। अचेतनार्थमुल्लिख्यकवोधजनकयाक्येहसर्थः। अनुकूलव्यापार इति। अत्रानुकूलत्वोक्ती
 र्त्तं ननु गमनस्यतेन संबन्धेन व्यापारेऽन्यस्फोरणाया ननु तदेतर्भावेनापिलक्षणीयता। व्यर्थत्वात्तत्र

अचेतनेरप्योग्यतीत्यादौ चानुकूलव्यापारे लक्षणीयता प्रोचः =

ना
रा
क्ष

सादि। क्वचित्सतिवाधे व्यापारलक्षणाकल्पनागौरवाभ्यां क्वचित्सतिव्यापारयोर्विधेन क्वचित्सतिव्यापार
योः प्रतीत्यसंभवादित्यर्थः। ननु ज्ञातीत्यादावाश्रयत्वे आख्यातस्य लक्षणाकल्पने चेत्त्रो घटं जाना
तीति प्रयोगकाले घटं ज्ञानवृत्तिर्मेतरे मेतरे घटं जानातीति प्रयोगपतिः। एककालीनत्वसंवधाव
च्छिन्नतदाश्रयत्वस्य तदानीं मेतरे पिसत्वात्। ततस्संवधावच्छिन्नाश्रयत्वे लक्षणाकल्पने पुनरुत्ती संभवाय =
वगौरवो। तदप्येया व्यापारे लक्षणाकल्पनमेवमप्योऽतिप्रसंगस्य तत्परिहृतिरीत्यावारणीय
त्वात्। यदि चाख्यातस्याश्रयत्वत्वेनाश्रयत्वसामान्ये लक्षणाज्ञानानीत्यादौ चाश्रयत्वत्वेन ह
यसंभवाय संवधावच्छिन्नाश्रयत्वस्यैव बोधस्तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्। तथापि व्या
पारलक्षणाय भयागौरवापत्तेरित्यत आह। गसादिमत्वेति। आदिनात्तानादिपरिग्रहः। मात्रपदेन

= गत्यादिमत्वमात्रप्रतीतिश्च॥

श्री.श्री.१.

६

आपारम्भवेदः तथा चानुभवानुरोधेनागतातत्संबंधावस्थित्या श्रयत्वे लक्षणा तथा विधगुह्यतत्कार्यकारणभावो वाक्यस्य तदिति भावः। केचित्तु। ननु उपरि श्रितस्थलेषु आपारम्भे वा श्रयत्वस्याप्यप्रतीतेरलं तत्र लक्षणये सत आह। गत्या हि मत्वे तीत्याहुः। ननु आपारम्भतस्मिन् त्वार्थबाधस्थले सर्वत्र श्रयत्वे लक्षणा कल्पनन संभवति। यद्येन उपतीत्यादौ तत्त्वती स संभवात्। यदस्य नष्टत्वेन नाना श्रयत्वाभावात्। प्रतियोगिता संबंधेन नाशत्वा। स्वच्छिन्नप्रतिप्रतियोगिनत्वादा न्यसंबंधे न हेतुत्वा नुरोधेन नष्टस्यापि प्रतियोगिता संबंधेन नाशश्रयत्वा गीकारे पुनर्त्वा घवात् प्रतियोगित्वेन लक्षणा कल्पनस्यैवोचितत्वादिति सत आह। ननु प्रतीत्यादाविति। निरुद्धेति। अनारि सिद्धे तर्था। ननु परस्मिन् तद्वद्गमयोगसत्त्वे तत्र शक्तिरेव किमिति न कल्प्यत इति चेन्न। पलत्वरूपल

राम
६

आश्रयत्वेन श्रयतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणा =

युशक्पतावच्छेदकसंभवेततसंवंधयरिताश्रयत्वत्वावच्छिनेशक्तिकल्पनेगोरवज्ञानरूपप्रति
बंधकस्मदत्तजलाजलिः प्रसजेत। नवाश्रयत्वत्वस्यातिरिक्तत्वमुपेतदवच्छिनेशक्तिकल्पने
बाधकाभावश्चिवात्। तर्हि व्यापारत्वमप्यतिरिक्तमभ्युपेतदवच्छिनेशक्तिकल्पनेऽप्यवचित
त्वात्। नवेष्टापत्तिः। तथासतिविनिगमकाभावात्। अनंततत्तद्धर्मावच्छिनेशक्तिकल्पनाम
येभ्यर्लघवात्। कसयत्नत्वावच्छिने एवाख्यातस्मशक्तिकल्पनेबाधकाभावात्। एतेनमम
वायत्वमतिरिक्तस्वीकृतमदवच्छिनेऽप्यख्यातस्मशक्तिः। अत्रलक्षणेसंयाता। उपदर्शित
विनिगमनाविरहेणाततद्वनतधर्मावच्छिनेशक्तिकल्पनाप्रयुक्तगोरवस्मृतागकत्वादिस
धिकमयेवस्यामः। ननुचैत्रोज्ञानातीत्यादौ आश्रयत्वेनिरूपलक्षणाकल्पननिरर्थकमेवातत्र

तंडुलः पचति चैत्रः मैत्रः पचते तंडुल इत्यन्वया बोधेन धात्वर्थप्रादिपत्तिकार्ययोर्भेदेन साक्षादन्वय

आ. शि. १. अयतासंबंधेन चैत्रज्ञानरूपधात्वर्थस्यान्वयेनैवीपदर्शितान्वयबोधोपपत्तेः तत्राश्रयत्वप्रकारका
नुभवत्वसिद्धयेति चिंतामागिका मतेदृश्यामाह। चैत्रः पचतीत्यादि। अन्वयाबोधादिति चैत्रः पचति तं
मैत्रः पच्युलः सादौ कर्मतासंबंधेन पाकेतंडुलस्य। तैतंडुल इत्यत्र पाकेकर्तृतासंबंधेन मैत्रस्यान्वया
ननुभवदिसर्गः। धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि। धात्वर्थनामार्थयोरभेदातिरिक्तसाक्षात्संब
धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतयेत्यर्थः। अत्र तौ कं पचती सादौ अभेदसंबंधेन धात्वर्थनामार्थतो
कस्यान्वयात् व्युत्पत्तिभंगः अतो अभेदातिरिक्तेति। ननु तत्र विशेषणविभक्तेरेव अभेदो
र्थः। तत्रैव च तौ कस्यान्वयोऽभ्युपेयते। तथा च तत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुयादानेपि न दोषः।
बोधस्याव्युत्पन्नतासंबंधविधया तद्भानस्यासंभवादितितु नव्याः॥

नामार्थप्रत्ययार्थयोरेवान्वयबोधस्तत्रोत्पन्नत्वादिति चेत् ससाविशेषराविभक्तेः साधुत्वेन अभेदार्थ
कत्वासंभवात् तस्या अभेदार्थकत्वेऽपि नुसविभक्तेरनुसंधानं । लोकपाक इत्यादावभेदसंबन्धेन
पाके लोका न्वयबोधस्यानुभवसिद्धताया तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषरा व्यावृत्तिदान संभवात् । तत्र नुस
विभक्तेरनुसंधानं विना शाब्दबोधानं गीकारे गतराजपुत्रस्य इत्यादौ राजपदस्य राजसंबन्धि निलक्षणा
या तत्रापि तथावक्तुं शक्यत्वादिति तदुल्लेखवतीत्यादौ पाके तदुल्लेखमन्वयवर्तमानं संबन्धतत्तदुल्लेखा
पि बोधोत्पत्त्या तत्र नुसतिभंगप्रसंगवारणाय साक्षादिति । नामार्थधात्वर्थोभयान्वितविभक्त्यर्थेति रि
क्तेत्यर्थः । ननु तथापि तत्कलजमक्षये हि सत्रविध्वयवर्तमानं ननु वधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाच्चित

विना

ਆ.ਸਿ.ਪੀ.
੬

ननु यथाभावस्य धात्वर्थकलं जन्मभरणदावक्षपात्तत्रैव व्युत्पत्तिर्भाष्येति परिहारीः। तत्राक्षतिवे निपाताद्यतिरिक्तत्वं
विशेषणीयं। स्वीकृतं तान्न जन्मपदस्याभाववतिलभणा। तस्य भेदसंबन्धेन तत्र धात्वर्थः न च यदिति। संबन्धम
यादयेत्यादि त्वेजो जानातीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोः सप्तमयादयो आश्रयत्वस्य भावनासम्बन्धादिसर्थः। त
थावेतादृशव्युत्पत्त्युत्पत्तिरुत्पत्तिरिति संबन्धावस्थितप्रकारतानि रूपावस्थितविशेष्यतावच्छे
दकतासंबन्धेन ज्ञाद्वुद्धित्वावच्छिन्ने प्रतिविभक्तिपदनि रूपावस्थितविज्ञानजन्योपस्थितिः प्रकारतासंबन्धेन हे
तुत्वेकस्य नीयं। एवं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानि रूपावस्थितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञाद्वुद्धित्वावच्छि
न्ने प्रमपीति न वेजो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबन्धेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थचयवोधसंभव इति भावः॥
अत्र चिन्तामणिकारमतानुयायिनः क्षेत्रः पवति तदुल्लस्य दौ कर्मना संबन्धेन तदुल्लस्य पाके न च यवोध एव

वारणा यनामार्थनिष्ठतया विधप्रकारानि रूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन सादबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिविम
 किंपक्षि रूपितवृत्तिज्ञानज्ज्योपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पतमत्तु धात्वर्थनिष्ठप्रकारानि रूपितवि
 शेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन सादबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिविम विधोपस्थि हेतुत्वकल्पनवृत्तिप्रमाणिकतया
 च नारणी म। तथा वैज्ञानाती सादो आश्रयतासंबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थान्नयवोधे बाधकाभावादाश्रय
 त्वे आश्रयतास्थिति हेतुत्वक्षणा कल्पने किमिति न जानी महे। नन्वाश्रयतास्याश्रयत्वेलक्षणा न गीकारे जानाती
 त्यादावाश्रयत्वप्रकारक बोधातु भवायत्ना यरतिवे। प्रायः स्वमात्रानुभवबलात्तथा बाधकमुद्भावयसी
 त्याहुः। अत्र विवदं ते वहवः जानातीत्यादावाश्रयतास्थिति सादो सारसिकलक्षणाज्ञानकाले त्यानी यो घटा
 दिगिति सादो धोपपत्त्यर्थे घटादि विशेषकतन्मप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिज्ञा धातुसममित्या आ
 हत २

आ. शि. १

६

ख्यातपदतन्मयदाघुपस्थितेर्ह तुल्यकल्पनेघरत्त्वपरत्वादिभेदेनानेनकार्यकारणभावकल्पनापसागोखान्तरयेक्ष्म
तदनिवेश्यज्ञानतिष्ठप्रकारानि ह्यविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञात् बुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिआख्यातपदतिरूपित पित
द्विज्ञानजसोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पने वक्ष्यायसी तथाचतादृशसकारणभावात् कथंचेत्ता
जानातीत्यादौ आश्रयतासंबन्धेन चैत्रेताधात्वर्थस्याचयश्चित्त आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति यदुघट
त्वपटत्वादि क मनिवेश्यतया विधकार्यकारणभावकल्पने ज्ञानी यो घट इति योग्यताज्ञानवला तथा विधाख्या
तपदज्ञानज तन्मयदाघुपस्थिति इत्यायां ज्ञानी यो घट इति राक्षो धस्य समाधेय संबन्धेनात्मसापत्तिर्बोधा यदि
च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रसाससाक्षाद् बुद्धियोग्यताज्ञानयोरपि कार्यकारणभावः तथापि मित्रविषयकानु
मितिसामग्र्यभाव रूपकारणवलान्नदातया विध साक्ष्यो धाय तेन तन्निब्रह्मणोपि दुः समाधेय ते स वश्यं घटत्व एव

६

परत्वारिके निवेद्यतथा विधिसमभिख्याहारज्ञानज्ञस्योपस्थितिश्चादवोधयोः कार्यकारणभावकल्पनमि
ति किंवाधकंचैत्रोज्ञानानीत्यादेर्वैत्रेऽप्ययतासंबधेनज्ञानस्यान्वयश्रुतितात्रा उपदर्शितश्चादवोधपर
जस्योपस्थितौर्विषयभेदेनकार्यकारणभावकल्पनेतत्तद्विषयकत्वेः सहवितिगमनाविरेहाकार्यकार
णभावानसात्कारणतावच्छेदकगौरवाच्चातुर्येष्वघटत्वाद्विद्वद्विषयतासंबधेनज्ञानत्वावच्छि
न्नप्रतिघटत्वाद्विद्वद्विषयतासंबधेनज्ञानत्वेनहेतुत्वात्तत्कल्पनस्यसम्पत्तयाश्रमसमावातात
द्याहिविरोधिसामग्र्यभावेनज्ञानीयोघटइतिश्चादवोधेजननीयेताधानुसमभिख्याहृताभ्यामयद्व
योपस्थितिर्विशिष्टघटत्वप्रकारकज्ञानादेः सहकारित्वेकल्पनीयोघटस्वप्रकारकज्ञानेतथाविधाय
स्थितिवैशिष्ट्यप्रकारतासंबधेनयत्वाधिकरणातन्निरूपितविषयतासंबधावच्छिन्नहतिस्वरूपसा

आ. शि. १० प्रानाधिकार्यसंबंधेना तथा च तादृशाख्यातपदज्ञानजन्यपराधुपस्थितिकालेतथाविधसामानाधिकार्य
 १० र्यसंबंधेन तादृशाख्यातपदज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टयत्तद्वत्त्वज्ञानतत्त्वरूपकार्यभावेन विरो
 धिसामग्र्यभावरूपकारणावलातन आत्मनि ज्ञानी यो घट इति ज्ञादबोधायतिः न च तथापि पुरुषांतरस्याख्या
 तपदज्ञानजन्यपराधुपस्थितिकाले पुरुषांतरात्मनि विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणावलातन ज्ञानी यो घट इ
 ति ज्ञादबोधायतिर्न विरोधेति वाच्यं। एकात्मसमवेतस्यान्यात्मनि आपत्तिवारणार्थं तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं
 प्रतितादात्म्यसंबंधेन तदात्मत्वेनापि हेतुत्वावश्यकतया तत्तत्पुरुषीयोपदर्शिताख्यातपदज्ञानजन्यो
 पस्थितिविशिष्टतत्तत्पुरुषीयघटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्य ज्ञानी
 यो घट इति ज्ञादबोधसामग्रीत्वाभ्युपगमेन कथमप्यनुपपत्तभावात्। यद्वत्त्वज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यवत्तत्ता राम
 १०

दात्मनिरककालीनत्वसंबंधेन विरोधिसाम्यभावे तत्तदात्मवैशिष्ट्यं स्पष्टतादात्म्यविशेषात्
भयघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन बोधोत्पत्त्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेषताव
छेदकतासंबंधेन शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रकारतासंबंधेन तथाविधाख्यातपदजन्योपास्तितेह
तुल्यस्मिन्निर्दिष्टतयातादृशहेत्वभावात् चैत्रोज्ञानातीसादो चैत्रेऽप्राश्रयतासंबंधेन तानान्वयबोधोपास
भवेत्तत्राख्यातस्याश्रयत्वेन भ्रमावस्थाकीति संशयः केचित्तु चैत्रोज्ञानातीसादो चैत्रेऽप्राश्रयता
संबंधेन तानान्वयाभ्युपगमे प्रस्थितमाख्यातस्मरुतिशक्त्यापि चैत्रः पृच्छती सादावपि स्वानुकूलरु
तिमत्त्वसंबंधेन चैत्रेयावान्वयबोधस्यवकुमुचितत्वात्। यद्विधात्वर्थस्य नामार्थः न्वयबोधोऽप्यु
पलब्धतितथाविधबोधस्यासंभवेनाख्यातस्मरुतिशक्तिरावस्थाकीति विभाष्यते। तदाज्ञानातीसादाव

कञ्जमलाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानविशेषेपि मूलजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानाभ्यां

आ.शि.टी.
११

पिआश्रयत्वे लक्षणाकल्पनभाव रूपकमिसाङ्गः। ननु पदं शितविवरणं हि त्वलादात्मानस्य यत्नवाचकत्वे
तदैवायाति। यदि कृतो यत्नार्थकत्वेन देवतु कुतस्तस्य व्यापारत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने बाधकाभावात् तदस्य
तत्राह कृतश्चेत्यादि। क्रियाजन्यत्वमिति। संयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपीत्यर्थः। तथाच कृ
धातोर्व्यापारार्थकत्वे पदो कुरादौ व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानकाले कृतिजन्यत्वप्रतिसंधानाप्रतिसंधा
नाभ्यां पदः कृतः अकुरो न कृत इति व्यवहारः सर्वानुभवसिद्धो न स्यात्। तन्मते तदा अकुरे व्यापारजन्य
त्वज्ञानसत्वेन व्यापारजन्यत्वरूपव्यवहर्तव्यताज्ञानाभावादिति भावः। कृधातोर्नार्थकत्वे युत्पत्त
रमाह। ज्ञानादिवदिति। ज्ञाता इत्यादौ यथा आश्रयत्वबोधकत्वे पदसमभिव्याहृतं पदात् ज्ञानाश्रय
श्चेति बोधस्तद्वत्कर्ता इत्यत्रापि आश्रयबोधकत्वे पदसमभिव्याहृतं धातुपदात्समाश्रय इति
ज्ञानादिवदाश्रयपरत्रिजंतकर्तृपदस्य कृत्याश्रयबोधकत्वसंभवात् =

ज्ञाधानु. २

पदं कुरोः कृता कृत इति व्यवहारात्
राम
११

बोधउत्पद्यते। सचरुधातोर्यत्तार्थकत्वेविनानसंभवतीति तस्येत्यर्थकत्वमावश्यकमिति भावः ॥ इदं
मत्र बोध्यं। तज्जादिपदस्य कर्तर्येव शक्तिः न च त्वाद्यवात्तज्जादिपदस्य कर्तृशक्तिरंगीक्रियत इति वा
स्यात्तथा सति पक्षाच्चैत्रसादौ चैत्रे तद्व्यपहार्यकृतेः समवायसंबन्धेनान्यवबोधासंभवात्। नामार्थ
धात्वर्थयोरिव नामार्थयोरपि अभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्यवबोधस्यास्य सन्नत्वात्। अस्याद्यः कर्म
त्वमिसादिनिराकांक्षवाक्यादपि कर्मतायामाधेयतासंबन्धेन यद्व्यपवबोधप्रसंगात्। अत्र चो नाम
त्वेनास्तीति तु न संभावनीयं। स्वाद्यतत्वेन तस्यापि नामत्वात्। तदाह रभियुक्ताः। स्वाद्यतमिह नामेह
मिसादि। तातासादौ तु कृते लीनानुकूलत्वाभावेन ज्ञानानुकूलकृताश्रयबोधासंभवात्। सविषय
कधानुसममिमाहारस्थले तच्च आश्रयत्वे लक्षणावश्यकमिति ननु तातासादौ तद्वोलक्षणांगी

क्रियायाः क्रियानुकूलव्यापारस्य वाक्यमर्थत्वे क्रियाश्रयः कारकमात्रं वाक्यपदस्यार्थः स्यात् ॥

आ. शि. १२. त्पेक
कारेपिकर्तृसत्रतवः शतैव कृसाश्रयबोधोक्तुकिं धातोर्यत्तत्तया इति चेन्न। तथा सति कर्तृसत्रधातुवैय
र्थ्यापत्तेः। तस्यैवैयर्थ्यापत्तेः व्यापारानुकूलकृसाश्रयइति बोधापत्तेः। नवतत्र ह धातुपदं तात्पर्यग्राहकमिति
वाच्यं। प्रत्ययैवार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे प्रसयानामिति व्युत्पत्तेरिति। तनुकर्तृपदात्तस्यैव बोधश्चेत्
भवति तदेव कृत्तोर्यत्तत्तया इति चेन्न। तस्य दार क्रियाश्रयस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयबोधस्यै
वांगीकारादिसत्तयाह। क्रियाया इत्यादि। कृधातोः क्रियार्थकत्वमभ्युपेक्षकं कर्तृपदान् क्रियाश्रयबोधांगी
कारे क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात्। तस्य क्रियानुकूलव्यापारार्थकत्वमभ्युपेक्षकं कर्तृपदात्ताद
शब्दाव्यापाराश्रयबोधांगीकारे च कारमात्रे च कर्तृव्यवहारः स्यात्। कारकमात्रस्यैव तथा विधुव्यापारा
श्रयत्वात् इति भावः। कृत्तोरव्यापारशक्तिवादिमीमांसकः प्रसवतिष्ठते। अथेति। अकुरः कृत इति प्रयो
अपश्योगच्छति गमनं करोतीति बीजादिना अकुरः कृत इति विनापि यत्नं कृजः प्रयोगान्न तस्य यत्नवा
चकत्वं ॥

कर्तृपदे च कृजः मले निरु-ठलक्षणापदि कृमाद्याश्रयमात्रेन तत्त्वयोगः

गस्मकनोयत्तार्थकत्वेपि शरीरकृतिमादाय संभवेन तस्मात्पाराश्रयता साधकत्वायोगात् आह वीजा
हिनेति तथा च कृजो व्यापारार्थकत्वे विना वीजादिकरणा कव्यापारजन्म अंकुर इति बोधजनकस्य वीजा
दिना अंकुरः कृत इति प्रयोगस्या संभवात् तस्मात्तदभिधायकत्वमावश्यकमिति भावः ननु तथा सति कार
कमात्रे कर्तृव्यवहारः अज्ञा क्यपरिहार इत्यत आह कर्तृपदे चेति अत्रय छर्त्यसप्तमीतस्माच्च घटकत्व
मर्थः पदपदे च वा क्य परं तथा च कर्तृरूपवा क्यघटकस्य कृज इत्यर्थः यदीति वस्तुतः कारकमात्रस्य
कर्तृपदार्थत्वे क्षतिविरहः विवक्षातः कारकाणि भवेतीति त्रिक क्युसत्तेरेवति प्रसंगभंगत्वादिति
भावः ननु कृधातोरेन तस्योपाविभागरूपव्यापारज्ञातत्वापेक्षया लाघवाद्यत्वे ज्ञातत्वमेवोचितं
उपदर्शितस्थले च व्यापारे लक्षणा गौकारान्नानुपपत्तिरिति चेन्न वक्रसुस्थलेषु तथा च योगाभावेन त

एवं चावेतनेपि पचनीति प्रयोगात् कृजानुकूल व्यापार प्रतीतिर्बाधकं विना गौरात्वायोगात् जनक व्यापार एवा

आ-शि-१३-त्रशक्तिग्राहकाभावात्। अस्यापहृय हस्तभूराया कदाचित् घटवोधसंभवेन तस्यापितत्रशक्तिकल्पना
स्पष्टिनि किंचिदेतत्। कृधातोर् व्यापारश्च कल्पव्यवस्थाप्याख्यातस्यापित दाचकत्वव्यवस्थापयति।
एवं चेति। कृधातोर् व्यापारशक्त्येकरोतीति विकरणादेर्यत्नविशिष्टे आख्यातपदात्तिकल्प
कत्वाभावे चेत्सर्गः। अवेतनेपीति। काष्ठादावपीत्यर्थः। बाधकं विनेति। व्यापारे आख्यातस्य शक्तिकल्प
ने बाधकं विनेत्यर्थः। गौरात्वायोगादिति। व्यापारे आख्यातस्य लभ्यता कल्पनाया अस्याप्यवहित्यर्थः।
जनक व्यापारेति शक्यतावच्छेदककोटौ जनकत्वा शानिवेशानुपचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दवोधेन
न कल्पस्य प्रकारविध्याभावात् न भवामि प्रायेणात्तर्य इति। आख्यातपदार्थ इत्यर्थः। न च त्रुष्टतनक
त्वमपेक्षपूर्वकाल इति भात्र शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयत्ववादिसत् आहत इति तथाचो
त्तम्
स्वातार्थः। तदुल्लेख्यणादेश्च न याकादिजनकत्वमिति नातिप्रसंगः॥

एम
१३

कर्पतर्हि पचतीत्यत्र पाकजनकयत्नानुभव इति चेत् यत्नाविना भूतपाकादिना क्रियाविशेषेण कारणस्य यत्न

पदर्शितापत्तिवारणार्थं गृह्यतेऽपि अतस्त्यगति कृतया अनस्य यत्नः नित्यतः प्रवृत्तित्वरूपजनकत्वस्यैव
आख्यातपदशक्त्यावच्छेदककोटोतिवेज्ञानमुचितमिति भावः तर्हि आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टत्वा
वकत्वेऽस्यः यत्नाविना भूतेत्यादि यत्नजन्यत्वव्याप्तेः पाकादिक्रियाविशेषः तेन हेतुना त
त्वारणी भूतयत्नानुमानादिस्यः अत्र पाकादिक्रियाहेतुत्वोक्तीर्तवतादात्म्यसंबन्धस्याप्यता
दृष्टकत्वमभ्युपेत्याच पाकाः यत्नजन्यः पाकादिसूनुमानासाके यत्नजन्यत्वसिद्धिकाले तुल्य
वित्तिवेद्यतया यत्नेऽपि पाकजनकत्वसिद्ध्या पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवनिर्वाह इति भावः
ननु आख्यातस्यापारवाचकत्वे पचतीत्यनेन पाकजनकयत्नत्वानिति विवरणसंगतिरित्यत आह
पचतीति तात्पर्यविवरणमिति तात्पर्यविषयीभूतार्थविवरणमिति सार्थः न च यादृशवाक्यस्थमदात्तश
स्यानुमानात् पचतीति पाकजनकयत्नत्वानित्युक्त्या तात्पर्यविवरणं

अन्यथा धर्मिणोपि वाच्यतापत्तेः अप्रैवं तत्रोपदर्शितानुमानेन यत्नानुभवनिर्वाहेपि यत्नस्य वर्जमानत्वेन
प्रतीयन् तस्यापदार्पत्वात्

आ. शि. शि. किल भगवन्तरूपदृष्टायाः शार्थबोधः स एव तस्मात्सर्वविषयीभूतः प्रकृते च पक्षे सादिवाक्यं घट
१४ कीभूतपदाहसायत्ता बोधे कथं तत्र तत्तास्य विषयत्वमिति वाच्यं । धर्मोस्तीति वाक्यस्य तत्र योऽपि
यपीभूतवृत्तितास्य कत्ववत्पक्षे सादिवाक्यस्यापि स्वप्रयोऽनुमिति विषयीभूतयत्नतास्य कत्व
संभवात् । तास्यैव अस्माच्छब्दे तदर्थबोधो भवति सादिवाक्येनाभिलष्यमाना एतच्छब्दप्रयोऽस्यत्वप्र
कारक इत्यर्थबोधो स तीछा । ननु विवरणास्पदं परातास्य विषयीभूतार्थपरत्वकल्पने सर्वत्र तथा संभवे
न शक्तिग्राहकमनुपपन्नं स्पष्टं अस्मिन्नर्थेति । अल्पलभ्यार्थस्यापि विवरणाच्छक्तिकल्पने इत्यर्थः । त
याच यत्रान्यलभ्यत्वेनास्ति तत्रैव विवरणास्पदशक्तिग्राहकत्वमायास्पदीति भावः । एवमिति । तत्र उपदर्शि
तानुमानेन याकज न कयत्नानुभवनिर्वाहेपि तस्यैव यत्नस्येति याकज न कयत्नस्येति तस्यैव ननु अनुमाना राम
१५

अन्यत्र धातुर्पक्रियायां स्वार्थव्यापारे बालडादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभवकत्वस्य व्युत्पत्तेरिति च.

उपस्थिते तथाविधयले आख्यातो यस्यापि वर्तमानत्वस्य औत्तरकालिकशाब्दबोधोऽभ्युपेयत इति तत्र
हतमेति । अपरार्थत्वात् परानुपस्थितत्वात् तथाच परानुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वनियमेन
तथाकल्पनायां संभवादिति भावः । ननु तत्र यत्नबोधे परमध्याहार्यतया विधबोधोर्गीकार्य इति तत्र आह क
अस्येति । जानाति रघो गच्छतीत्यादौ इति सार्थः । ननु तत्र त्वदिति । शाब्दबोधपरमपदार्थोपस्थितोऽतादृश
कार्यकारणभावेन स्थितत्वादिति सार्थः । तथाच जानातीत्यादौ आश्रयत्वे वर्तमानत्वाच्चयवारणार्थविशेष
तावच्छेदकतासंबन्धेन आश्रयत्वोपस्थापकारणान्न परानिरूपित इति तान्न जन्मवर्तमानत्वप्रकारकशाब्द
बोधप्रतिप्रकारतासंबन्धेन साधातुनिरूपित इति तान्न जन्मोपस्थितेर्हनुत्वकल्पनेन रघो गच्छतीत्या
दौ धात्वर्थवर्तमानत्वाच्चयवारणार्थविशेषतावच्छेदकत्वसंबन्धेन आपातोपस्थापकारणान्न परानिरूपि

नचपाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं यत्नविगमेपि पाकानुवृत्तेः धर्मविशेष

श्री. सि. १५

वक्षेदकता

तद्वृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधे प्रतिभास्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकार
तासंबंधे हेतुत्वकल्पनेन च तत्राध्यातपदार्थपक्षेवर्तमानत्वान्वयबोधोक्तमवदति भावः ननु व्याप
स्थापकाख्यातपदज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधे प्रतियोग्यपदज्ञस्योपस्थितेः अपि विशेष्य
तो संबंधेनातिरिक्तहेतुताकल्पनानुपपत्तिरिति चेदेतादृशप्रतिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनापे
क्षया आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टशक्तिकल्पनाया लघीयत्वात् न च यत्नकालः पाकजनकवर्तमा
नयत्नवान्पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वात् एतन्नुमानास्यवती सादौ पाकजनकवर्तमानयत्ना
नुभवोपपत्तिरित्याजोक्ष्यमिहाकरोति नवेति यत्नविगमे यीति तथा च व्यभिचारव्याप्तिग्रहासम्भवे
न तथा विधानुमितिर्न सम्भवतीति भावः ननु तथा विधवर्तमानत्वविशिष्टकालिकविशेषणतासंबंध एव

निष्ठताचयत्नस्य न प्रतीयते

तच्चधिकरणव्यापारस्यापि पाकजकत्वात् चैतन्याविनाभूतचैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेन्न.

धेनतादृशव्यापारस्य हेतुत्वमंगीकार्यं अतो नोक्तानुपपत्तिरिति सत आह धर्मविशेषेति चैत्रादिव्यक्तिरु-
क्तित्वेति सत्यं ननु चैत्रः तथाविधवर्तमानयत्नवान् तथाविधवर्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्यनुमानेन
चैत्रवर्तमानयत्नानुभूतिर्वाहो भविष्यतीत्यत आह तच्चधिकरणोक्तिस्तथाविधयत्नव्यधिकरणा-
काद्यादिव्यापारस्यापीत्यर्थः चैतन्याविनाभूतेति चैतन्यव्याप्येति सत्यं इदं तु स्वरूपकथनपरं न हेतु-
तावच्छेदककोटौ निविष्टो तस्य तत्र निवेशो प्रयोजनाभावादिति शोभनादेरित्यादि तच्च सौंदर्यापर-
पूर्याय शोभनत्वविशिष्टतया विधव्यापारस्यैव तत्र तथाविधवर्तमानयत्नानुमापकत्वमुपेयमि-
ति वाच्यं काष्ठादेरपि सौंदर्यसंभवेन तथाविधयत्नविशिष्टहेतुसंभवे व्यभिचारस्य उच्चारत्वात् य-
त्तु तथाविधयत्नविशिष्टसमवायादेहेतुतावच्छेदकसंबधत्वाभ्युपगमान्न व्यभिचारवकाश इति तदे-
चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपिशोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति सत्यं.

तत्राख्यातस्य जनकपत्ने लाक्षणिकत्वात् मैवं जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव श

आ-श्र-४

१६

सतातस्य संवेधतायां प्रमाणाभावात् पचतीत्यादौ सर्वत्र तत्संवेधघटितव्याप्तिरुपलब्धे प्रमाणाभावाच्च।
तत्राख्यातस्येति। पचतीत्यादावाख्यातस्य जनकपत्ने लक्षणायां श्रौणीकार्यत्वारिति भावः लाघवेनेति।
अनन्यथा सिद्धनियतोत्तरवर्तित्वरूपजन्यत्वात्मिकस्य व्यापारत्वस्य आख्यातपदशक्यतावच्छेदकत्वक
ल्पनागोरात्तदेवैश्वर्यकार्यसामान्यजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धाया यत्नत्वजातिरेव न क्यतावच्छेदक
कोटिनिवेशनस्योचितत्वमिति भावः ननु सर्वमिदं संभवति जन्मत्वस्योक्तत्वे। तदेव न तस्यैतिरिक्त
त्वांगीकारात् तस्याच्चातिरिक्तजन्मत्वात्मिकव्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे
न किंचिदाधकमुत्पत्तिमः साधकं चरयोग्यतायादौ लक्षणायां कल्पमिति चेत् सत्यं व्यापारत्वस्य
आख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे अनेन संयोगविभागादिरूपेजन्मसामान्यस्याख्यात

श्रौणी

राम
१६

परशक्यत्वकल्पने गोरवात्तदेष्ययत्नमात्रे तच्छक्तिकल्पने लाघवस्यातिस्फुटत्वात् यत्तस्यापि व्या-
पारतया तत्र शक्तिकल्पनस्य व्यापारसामान्यशक्तिकल्पने व्यावृत्तकत्वात्। केचिन्मुद्राख्यातस्य सम-
वायमात्रशक्तिः। समवायत्वशक्यतावच्छेदकं। तज्जातिरिति। मुख्यप्रयोगश्चरयोगछतीसादोपवती
सादोचननकयत्तोलक्षणे सादुः। तदपि न सम्यक्। अनतसमवाये शक्तिकल्पने गोरवात्। नवसम-
वायस्यैकतया न गोरवायका शोलाधवचानेत शक्तिकल्पनापेक्षया स्फुटमेवेति वाच्यं। एकस्मिन्
समवाये आख्यातशक्तिकल्पने केवलमेव स्पष्टज्ञानवृत्तादशाया चेतो घटं जानातीति वक्तुं त्रयुटं
जानातीति प्रयोगायतिः। भवत्तत्त आत्मत्वादि समवायापेक्षया ज्ञानादि समवायस्यैव लक्षणाभावे
न आत्मत्वादि समवायवति मे त्रैकानितानाभावदशाया अपि ज्ञानसमवायसत्त्वान्। परिचाख्यातप-

यत्नं विहाय जनकमात्रशक्तिरस्तु लाघवात् न तथा चाचेतने पि प्रयोगो मुख्य एवेति चेन्न अपचक्ष्यपि
 श्रुतिः १७
 सार्थं समवायात् न येतत्तदात्मनिरुक्तिरिति त्वविशिष्टस्वरूपसंबन्धत्वमुगीकृत्योक्तवाधको हारः संभाव्यते। तथाप्यतिरि-
 क्तसमवायत्वमाख्यातपदशब्दतावच्छेदकमुतविशेष्यतासंबन्धेन नानात्रविशेष्यकज्ञानादिकमिसत्रवि-
 निगमनाविरहेण गौरवं उक्तमेव यत्नशक्तिवदिमते नु यत्नत्वस्य जातिनया तदितरस्य यत्नसाधारणस्य
 गौरवेण शब्दतावच्छेदकत्वस्यासम्भवइति कतया लाघवस्य ब्रह्मणोऽप्यशब्दवारणीयत्वमेवेति सुधीभिरम-
 त्तयमूलाश्रयते। यत्नं विहायेति लाघवादिति। जनकयत्नशक्तिवदिनामपि जनकाशक्तिरिति कल्पनस्यावश्य-
 कतया जनकशक्तिवदिमते एतदिति। कतया कल्पनलाघवसम्भवादिति भावः। तथा चेति। जनकमात्रश-
 क्तिरिति कल्पने वेत्यर्थः। अचेतनेषां सादृश्यो गच्छतीत्यादौ गमनजनकनोदनात्मसंयोगादेः रथादौ सत्वेन आ-
 रम्भात्तस्य शक्त्यैव तथा प्रयोगसंभवे तत्राश्रयादौ लक्षणा कल्पनमपि नास्तीति भावः। अपचक्ष्यपि न चासाधा-
 पाकजनकादृष्टवन्ति पचन्तीति प्रयोगा पत्रेः

पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजनकत्वं मानाभावात् अतएव क्षित्यादेः कृतिजन्यत्वे साध्ये तज्ज

१ एतज्जनककृतिहेतुकरणीया अदृष्टसमाधाराकारणतया न तद्वति पाकप्रत्युत्पद्ये च तीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं गौरवात् ननु पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च पाकजनकतया पाककोटिगोचरकृति कालेऽपि पचतीति प्रयोगापत्तिरिति शंकावारयति पाकजनकादृष्टजनकस्यादिमानाभावादिति तस्य पाकाद्विजनकादृष्टजनकत्वेन पाकप्रयोजकतया अन्यथा सिद्धत्वेन बाधादिना अनुमानादिप्रमारास्य नवतारादिसर्थः अतएवेति तज्जनकादृष्टजनककृतेश्च तज्जनकत्वे प्रमाराभावादेव सर्थः क्षित्यादेरिति क्षितिः सकर्तृकाकार्यत्वादिति श्रानुमानेऽस्यः तज्जनककृति क्षित्यादिजनकस्यः अथोत्तरप्रसंगोक्तिरिति इत्यायाततत्र सकर्तृकत्वस्यादृष्टाकारककृतिजन्यत्वार्थकतया नुपपत्त्याभावादिति ननु कृतीष्टसाधनताया विधेयत्वादिसौहर्म्ये तज्जनकादृष्टजनककृतेश्च तज्जनकत्वस्यैवोचितत्वेन इष्टकृत्वजनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थोत्तरप्रसंगोऽपि प्रत्युक्तः

१ + तादृशकृतिवारणायेति तादृशकृतिकाले तथाविध

आशि-१८

कथमतिप्रसंगोऽस्मिन् आह भावेवेति तज्जनकदृष्टजनककृते तज्जनकत्वे प्रमाणासद्भावेऽस्यार्थः त्वयि मिति
जनकमात्रशक्तिव्यतिरिक्तस्यार्थः ननु जनकयत्ने आख्यातस्मिन् शक्तिकल्पनेऽप्यत्रावच्छेदकगोरेवातस्य
केवल्यत्तत्त्वविशिष्टशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात्तथैवात्यन्तमात्रमिति यत्तत्त्वविशिष्टमात्रमिति सार्थः न च आ
तस्य यत्तमात्रवाचकत्वे आख्यातपदयत्तपदयोः पर्याययत्तापत्तिः तद्यथा वृद्धे दकावच्छिन्नशक्तत्वस्य
तस्यार्थापदार्थत्वादिवाच्यं इष्टत्वात् ननु विषयत्वस्य धात्वर्थसंसर्गताभ्युपगमे पाकात्तु पधायकपाक
गोचरयत्नवतिपु ह्ये पचतीति प्रयोगापत्तिरत आह जनकत्वेवेति फलोपधायकत्वे सार्थः फलोपधायकत्वं
चततद्यत्ति त्वावच्छिन्नजनकत्वमतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत्तु विद्याकराणामतमाह कर्तृकर्मणीति लकारवाच्ये
आख्यातवाच्ये इतीति इत्यत्र सार्थः सामानाधिकार्यापानुरोधेति नाम आख्यातयोरेकधर्मबोधकत्वरूपसा
भावेवातादृशकृतिनिर्गकरणपददृष्टाद्वारकत्वेन जनकतायाः त्वमपि वाच्यत्वात् यत्तमात्रं शक्यं विषयत्वं
जनकत्वेवासंसर्गमयोदयाभासतइति नव्याः कर्तृकर्मणीलकारवाच्ये चैत्रः पचति मैत्रेण पच्यते इति सामाना

पुनरेवैवाराण्ये
१८
राम
१८
चैत्रः पचति मैत्रेण पच्यते

अन्वयापत्तौ सादो कर्तारि नृत्तमा पच्यते इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया स्यात् तथोरनभिहिताधिकारीष्यत्वान्

मानाधिकरणपदोपपत्तौ भवसिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेतादृशानुभवे मानाभावादित्यत आह अस्येति कर्त्राख्यात
वार्मण्यात्तयोः कर्तृकर्मणोरनभिधायकत्वे इत्यर्थः नयेरिति। द्वितीयात्तृतीययोरित्यर्थः अनभिहितधिका
रीयत्वादिति। कर्तृकर्मणोऽभिधायकत्वात्तत्सममिवाहारे विहितत्वादित्यर्थः यत्राख्यातेन कर्तृनाभिधाय
तेतत्रतृतीया। यत्राख्यातेन कर्मणाभिधायतेतत्रद्वितीयाभिपुक्तसंभवेति भावः ननु आख्यातस्यैकसमिधा
यका नमिधायकत्व एव द्वितीयात्तृतीययोरनियामके। तथावच्यर्थमाख्यातस्य कर्त्राभिधायकत्वमिस
तच्चाह। कृत्यविनयेति। अविशिष्टत्वादिति। कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः। तथाच नैयायिकनये कर्मा
ख्यातस्यापि कृतिवाचतया तत्र तृतीयानस्यादिति भावः। नच नैयायिकनये कर्माख्यातं कर्मत्वार्थकतया क
थमेतदिति वाच्यं। प्राचीननैयायिकनये एव एतदभिधानात्। स्फुटीभविष्यति चेत्तदुपरिष्ठात् शक्यते। क
कृत्यविधानस्याविशिष्टत्वात्

सुपमिति। द्वित्वादिसंख्याबोधकं मुख्यमिति। तत्रावतत्रद्वित्वादिवोधात्पद्यात्तुपपत्ति
 दोपिसंख्यावाचकत्वमित्यर्थः। अतुवेत्रो मैत्रश्रगच्छतइसादो मैत्रपरेतर सुद्विभक्तेदि
 त्वादिसंख्याकतया द्वित्वादिवोधसमवेतिः संख्याभिधायकत्वेनिर्युक्तिकमिति। तदप्रवेये। विनिगमनाविरेह
 यत्तत्रचैत्रपदोत्तरसुपविभक्तेरपिलक्षणाया द्वित्वबोधकत्वस्यचर्य कत्वेचैत्रद्वयेमैत्रद्वयेचप्रतीयेतेत्यायते
 उर्वारत्वात्। तत्रैकवचनोपास्थितैकत्वान्वितेचैत्रादौ कथंतिः। पृष्ठाप्यद्वित्वादेश्वयशितुनाशकनीयम्। तत्रै
 कत्वस्याविवक्षितत्वादिति। ननुतथाप्युपरिर्ज्ञातयुक्तातिरोद्वित्वाभिधायकत्वमस्तु। एकत्वाभिधायकत्वेतुतस्य
 निर्युक्तिकमित्याशंकामपाकर्तुमाह। लाघवादेकवचनत्वानिर्देवेति। तथाचैकवचनत्वविशिष्टसुखस्यै
 कत्वशक्ततावच्छेदकत्वमपहाय एकवचनत्वएवशक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमुचितं। एकवचनत्वचमिभु
 चैत्रोमैत्रश्रगच्छतइसादोविनापितदृशकपद्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादिनाएकत्वादौशक्तत्वाच्चै

स्यैकत्वादिः कृतासंख्यानभिधानात्

आशि. ६. तैरेकवचनत्वेन परिभाषितत्वे तच्चतिवादि साधारणमिति तिवदेरप्येकत्वबोधकत्वमभ्युपगम्य भावः केचि
 २० नुपचतीत्यादावाख्यातपराक्षणायाश्चत्वावाकर्तुर्बोधेपि न त्रितयतएव एकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वा
 त्तिप एकत्वबोधत्वमावश्यकं। न च तत्राख्यातस्यैकत्वविशिष्टकर्तृत्वलक्षणातिवाच्यानियमनः प्रतीयमाने
 तशं प्यर्थलक्षणाकल्पने यत्ने प्याख्यातशक्तिकल्पनस्य निर्यक्तिकत्वे लक्षणायेव तत्रयत्नबोधसंभवादिसा
 कुः। कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यां सारभ्यतास्तीत्येकाग्र्योपरिवेयाकरणाः समाधत्ते। क
 तेत्यादि। तथा च सुविभक्तिविना कृत्यस्य स्यावस्थानासंभवात् कृत्ययोः तत्सुपरावसत्यावोधसंभवे कृतः
 संख्याबोधकत्वेनिर्यक्तिकै। न च विनिगमनाविरह इति वाच्या। एकवचनत्वेन सुपसत्रंश तैरुपत्रंश सत्वात्। राम
 एव चैत्रो ग्रामं गतवान् इत्यादौ मिधातुत्वरक्त्यस्य संख्यानभिधायकत्वेन तृतीयापतेर्ब्रह्मणोप्य २०

किंच एकस्य दिनात् रव्याभिधानेन नियमः पदार्थता वच्छेदकावच्छिन्नस्याकांक्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधार
 राक्ष्यवा एतत्वा इति ननु यत्राख्याते न संख्याभिधीयते तत्र प्रथमा। यत्र च तेन कर्तृगत संख्यानाभिधीयते तत्र त
 तीयेत्यादि नियमो वाच्यः। एतन्नैव स्थले वक्तव्यं किंचादेरभिधानानभिधानाभ्यां तथा नियमो वाच्यः। तत्र वक्तव्यं किंचादेर
 श्रुतेऽत्राह किंचेति नियम इति। कर्त्राख्यातेन कर्तृगत संख्येवाभिधीयते ननु कर्मगत संख्या। एवं कर्माख्या
 तेन कर्मगत संख्येवाभिधीयते ननु कर्तृगत संख्येति नियमालाभ इत्यर्थः। ननु तादृश नियमालाभे का
 क्षतिरिति तत्राह पदार्थता वच्छेदकावच्छिन्नस्येति। एकत्वत्वावच्छिन्नस्येति। आकांक्षादिवशात्। ए
 कत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिवशादित्यर्थः। तथा च वैत्रेयसंग्रहटीसत्राख्यातेन कर्मगत संख्या वा
 धने वाधकाभावेन तत्रापि कर्मणि प्रथमा स्यात्। एवं वैतोदहः पचते इत्यत्राप्याख्यातेन कर्तृगत सं
 ख्या बोधने वाधकाभावेन तत्रापि कर्तृप्रथमापत्तेरिति भावः। ननु कर्त्रेकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रेकत्व

येनान्यत्र बोधस्युपपत्तिरिति

त्प

त्रै

कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधानेतु कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वं शक्तौ शक्तताशङ्कतावच्छेदकयोश्च गौरवमधिकं

आ. शि. १।

२१ ला

च

त्वं शङ्कतावच्छेदकं एवं कर्मकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मकत्वत्वं शङ्कतावच्छेदकं वाचां तथा च शङ्कतावच्छेदकश
क्ततावच्छेदकमेतन्न सर्वत्र कर्तृकर्मसाधारण्योक्तत्वे बोधस्य तन्माह कर्त्रेकत्वत्वादिना। अभिधाने विविक्त
र्त्रेकत्वत्वादिना कर्त्रेकत्वत्वादी कर्त्रेकवचनत्वावच्छिन्नदेः शक्तिकल्पने तिस्रर्थः। आदिना मर्मेकत्वादि क
परिग्रहः। अभिधेयत्वं शङ्कतावच्छेदककोरिप्रविष्टत्वं इदमुपलभ्यमाणं कर्त्रादिपदस्यापि शक्तताव
च्छेदककोरिप्रविष्टत्वमित्यपि बोधं। ननु एतेन किमायातमित्यत आह शक्तताविसादि। शक्तताविसस
गौरवमित्येतनेनाचयः। तथा च कर्त्रादिघटितधर्मविशिष्टे शक्तिकल्पने न तत्र द्रष्टव्यधर्मस्य शङ्क
च्छेदकत्वकल्पनेन कर्त्रादिपदघटितधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वस्य न च मह गौरवे नैयापिकमते वै
यामरसामते तु एकत्वत्वादिना शक्तता एकवचनत्वादिना शक्तता तिलाद्यवमति स्फुटमिति भावः। वेपा

राम
२१

तस्मादाख्यातत्वेन कर्तृकर्मणि चात्मनेपदत्वेन एकवचनत्वादिना तत्र द्वेपेरावा एकत्वादौ शक्तिः एकपदो
पातित्वाच्च संख्यया वाच्यगमित्वा...
करणमतमुपसंहरति तस्मादिति तत्र प्रपेयवेति। तेष्वपि नावेत्यर्थः न न वेत्येवमिति वैयाकरणमते कथं न
कर्त्ता धारया तस्थले कर्मादौ संख्यान्वय इत्यत आह। एकपदेति। कर्त्रा हि संख्ययोरेकाख्यातपदोपस्था
प्यत्वादित्यर्थः। वाच्यगमित्वमिति। कर्त्राख्यातादिस्थले संख्यायाः कर्त्रादिषु अन्यपित्वमित्यर्थः। तथा
च एकपदोपस्थाप्यानामर्थानामुपसृतिबाधके एकत्रापरात्वय इति नियमेन एकत्वादिति सुप्रकारता
निरूपितकर्तृविशेषतासंबन्धेन कर्त्राख्यातपदज्ञानजन्यशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्त्राख्यात
पदजन्यकर्तृपस्थितेर्विशेषतासंबन्धेन हेतुत्वस्याप्येकत्वादिति सुप्रकारतानिरूपितकर्मनिर्विष
योपस्थितेर्विशेषतासंबन्धेन कर्माख्यातपदज्ञानजन्यशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्माख्यातपदज्ञानजन्यकर्म
पस्थितेर्विशेषतासंबन्धेन हेतुत्वस्य च कल्पनीयतया न कर्त्राख्यातस्थले कर्मादौ संख्यान्वयबाध इति

कर्तृकर्मबोधकत्वं च एकदा व्युत्पन्नं अतो मैत्रः पच्यते तं दुग्धं इत्यादयो न प्रयोगाः।

आ. सि. २३. भावः ननु कर्तरि आख्यातत्वेन कर्मणि चात्मनेपदत्वेन शक्तिः कृत्यते वैत्रः पच्यते तं दुग्धं इत्यादि प्रयोगा यत्तिः।
आख्यातस्याख्यातत्वेन कर्तरि शक्त्या कर्तुं स्यात् स्थितिः संभवेन आत्मनेपदत्वेन च तस्य कर्मणोपि न य
स्थितिः संभवेन तयोस्तत्र वैत्रं तं उलादौ अभेदसंबन्धेनाचयबोधे वा धकाभावादि सत आह। कर्तृकर्मसा
हि एकदा व्युत्पन्नमिति। एकस्मिन्काले एकस्यां कृष्टमिसर्गः। तथा च तदाख्यातपदजस्य कर्तृत्वप्रकार
ककर्तृविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिकर्मताबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदजस्य ज्ञानत्वादित्या
एवं तदाख्यातपदजस्य कर्मत्वप्रकारककर्मविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्तृबोधगृहीततात्प
र्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादिना च प्रतिवधकत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा एकारख्यातपदात्तकर्तृकर्म
णो बोधापत्तिरिति भावः। केचित्तु तदाख्यातजस्य कर्तृत्वप्रकारककर्तृविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्र
राम २३

कर्त्तृ

तिकर्मत्वबोधकसुधिभक्तिसमभिवाह्यतत्तदाख्यातपदज्ञानजनकर्मोपस्थितेश्चहेतुत्व
स्वकल्पनीयतयानेकदाएकारव्यातपदात्कर्त्तृकर्मणोरन्वयबोधः। चैत्रेणातुल्यैत्रस्तुल्यः पक्ष
तेऽसादिप्रयोगेवेष्टा यत्तिस्तत्र वृत्तान्वयबोधेकस्मात्प्रविचारदिसाङ्गः। ननु उपदर्शितरीत्या मैत्रः पक्ष
तेतुल्येसादिप्रयोगवारणोपिचैत्रः पक्षतेतुल्येसादिप्रयोगायत्तिर्द्वीरेवेति वत्र कर्मताबोधगहि
ततास्यकारव्यातपदज्ञानाभावात्। कर्मताबोधकसुधिभक्तिसमभिवाह्यतत्तदाख्यात
तपदज्ञानजनकर्मोपस्थितिसत्त्वाच्चकर्त्तृबोधेवाधकाभावादिसत आह। कर्त्तरिति तथाच कर्त्तृशब्द
विजनकतावच्छेदककोटौ आख्यातपदज्ञानायगाद्यसमभिवाह्यत्वमपि निवेदनीयमिति नोपदर्शित
प्रयोगापत्तिरिति भावः। तेनाधिकः प्रसवतिष्ठते। अत्रवदतीतिनेयायिकनयेलाघवसिद्धित्वादिति
कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वात् पक्ष्यते मैत्रस्तुल्यत्वादयोपि कर्त्तरिनेतिवैयाकरणाः अत्रवदंति

भावनाविशेषसंख्यायाऽनन्वयः समानपदोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात्

आ. शि. श.
२३

शक्यतावच्छेदकारव्याप्यपदोपात्तानुक्तविभागमूलीभूतकर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानुभिधानविद्यातकं क
र्तृकर्मसाधारण्येन संख्याबोधायादनिराकर्तृमाह भावनाविशेष इति। समानपदोपात्तत्वेनेति। एकप
दोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः। एकान्वयित्वस्य बाधकं विनानियमसिद्धत्वादित्यर्थः। नन्वेकपदोपस्थाप्यानामेका
न्यत्वित्वनियमोऽप्रयोजकत्वा उपेक्षणीय इति चेन्नैवम्। तथा विधिनियमस्वीकारे लाघवस्यैव प्रयोज
कत्वसंभवात्। तथा हि। आख्यातपदोपस्थाप्यभावना रूपे कार्यस्यान्यबोधार्थं अवश्यपदार्थांतरे
चैत्रायुपस्थितिकल्पनमावश्यकं। अस्यापदार्थांतरस्य चैत्रादेः पदजन्योपस्थितिसंभावेशाब्दबोधेभा
नोपसात्तत्र भावनान्वयस्यानुपपत्तेः। तथा च संख्याया अपि चैत्रायन्यस्वीकारे पदार्थांतरोपस्थितं
तराकल्पनप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेवेति युक्त उक्तनियमः। न चोक्तनियमाभ्युपगमे पदेनैसादोक्तिसाध

नुप

राम
२३

भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमांतपदोपस्थाप्यः । तथैव साको ११ त्वात् ।

त्वान्वितपाके संख्यान्वयायतिरिति वाच्यं । आख्यातयदज्ञानजन्यसंख्याप्रकारकशब्दबुद्धिर्त्वावच्छिन्नं प्रतिवे
त्रापि यदज्ञानाख्यातपदार्थभावनाविशेषोपस्थिते विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनीयतया उपदर्शि
तापत्तेरभावात् । नवतथाप्युपदर्शितस्य लेउपदर्शितनियमभंगप्रसंग इति वाच्यं । अस्यैवानुपपत्तादृश
नियमे ह्यति साध्यत्वे ह्यसाधनत्वाद्यतिरिक्तत्वेन एकपदोपस्थाप्यस्य विशेष्यणीयत्वादिति सारं । ननु भाव
नेव कुत्रान्वेति कुत्रने सत्रकिंनियामकं तत्राह । भावनायाश्चेत्सादृशत्वं नैवोपपत्तिरिति । तथाविधान्वयः का
र्यकारणाभावसिद्धेः । तथाच यत्र कर्मयन्त्रवरुद्धप्रथमांतपदोपस्थाप्य एवाख्यातार्थभावना
या विशेष्यत्वेनान्वययोग्यत्वस्य कार्यकारणाभावसिद्धतया असत्र भावना नान्वय इति भावः । ननु कीदृश
कार्यकारणाभावसिद्धस्तथान्वयस्तत्राह । तथैवेति । भावनानिष्ठप्रकारनितिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन

श्री-१-
२४

मिति

ख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धिवाच्यत्वेन प्रतिविशेष्यतासंबन्धेनाख्यातपदसमभिव्याहृतप्रथमांतनामपद
ज्ञानजन्यकर्मत्वाद्यनवरुद्धार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः। साकाक्षत्वादिति। शाब्दबोधपदजन्या
पस्थितौ कार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः। तथाच तादृशकार्यकारणभाववलात् तथाविधप्रथमां
तपदोपस्थाप्येव भावनायाविशेष्यत्वेनान्वयनियमइतिभावः। ननुपर्युक्तकार्यकारणभावकारण
तावच्छेदककोटौ कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वविशेष्यताव्यर्थः। यद्विकर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वविशेष्यतामतिवेत्तुपतथाविधा
नयबुद्धिप्रतिप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेवंइवमुख्यमस्तीत्यादौप्रथमांतपदोपस्थापितविषयेवरेसादृश्ये
वभावनायान्वयप्रसंगत्वात्प्रकृतशाब्दबोधेतराविशेष्यताव्यर्थककर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वतत्रकारणतावच्छेद
ककोटौतिवेत्तुमीयेविभाजते। तथापितत्रपदेप्रथमांतत्वविशेष्यताव्यर्थमेव। द्वितीयांतपदजन्योपस्थिति
राम
२४

निविशुयीभूतार्थस्य शाब्दबोधे कर्मत्वविशेषात्तया इतरविशेषात्तया ~~विशेषात्तया~~ इतरविशेषात्तया
विरहादेव तत्र भावनायाश्च न्यबोधोपापत्तिवारणा संभवात्। एतेन भावनानिष्ठप्रकारतानि रूपितविशेष्यता
संबंधेनाख्यातपदजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिप्रथमा तपदजस्योपास्थिते विशिष्टविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वं
कल्प्यते। न तु तत्र कर्मत्वाद्यनवत्त्वमपि। निविश्यते तस्य निर्वचनाशक्यत्वात्। न च प्रकृतशाब्द
बोधे इतरविशेषात्त्वमेतत्। प्रकृतत्वं च प्रथमा ततस्तदस्यत्वमिति वाच्यं। चंद्रवपुर्वचो राजते इत्यादि
वाक्यद्वयजन्यसमूहात्वनबोधे चंद्रे भावनान्वयानुपपत्तेः। न च प्रथमा तपदजन्यशाब्दबोधे विशिष्टविशेष्य
त्वाभाववत्त्वमिति तस्याविधत्वाद् बोधे इतरविशेषात्त्वमेव तदिति वाच्यं। तथा सत्येतादृशो धर्मस्योपरि
तकारणातावच्छेदककोटौ निवेशे यस्मिन् विशेषाविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभाववत्

शि-श-
२५

ल्यस्मिन्परिहरत्वात्। तथाविधान्नयवुक्तिं प्रतिस्वीयविशेष्यत्वाभावविशिष्टप्रकारतासंबन्धेन सादृश-
धस्यैव कार्यकालवृत्तितया प्रतिबंधकत्वकल्पनमुचिता। तादृशप्रतिबंधकाभावकारणत्वकल्पकावु-
त्पत्तिः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वादित्येन दर्शिता। तादृशव्युत्पत्तौ तथाविशेष्यगानुपादाने तादृशप्रति-
बंधकाभावस्य हेतुत्वाप्राप्त्या चेद्वद्वत्मुख्यमस्तीत्यदो। चेद्वद्वद्वत्पदार्थभावनायाश्च न्ययप्रसंगः इति त-
पादानं सपिपासा। उपदर्शितप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे पदस्य परार्थोपस्थितिकारणात्। वच्छेदकको-
टोपदेशे प्रथमात् त्वविशेष्यगोपादानस्य व्यर्थतया तत्र तदुपादानसंघादकतया विधिविशेष्यग-
स्य व्युत्पत्तौ निवेशे प्रयोजनाभावादिति चेत्तेवम्। तत्र तदनिवेशे द्वितीया विभक्त्यनाद्यनेकपदेषु तथा-
विधौपस्थितिनिष्ठकारणात्। वच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्। अस्मन्मते प्रथमात् पदस्यैव तत्कल्पनमिति

राम
२५

लाघवस्यैवोपदर्शितकारणात्तावच्छेदककोटोपदेशोऽप्रथमोऽतत्त्वनिवेशसंघादकतया उपदर्शितमुसत्ता
वपितादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्सु सारेणोपदर्शितविशेषणघटितकार्यकारणभाव
कल्पनाया अयोगादिति ननु भावनाया इत्यादि ग्रंथस्यैवोपदर्शितरीसा मुसत्तिपरत्वे तथैवेत्यादि ग्रंथस्य
कोर्य इति चेत्तमेवेहि। तथैवेति। तादृशमुसत्तसु सारेणानतद्रूपेणैवेत्यर्थः। तथा विधप्रतिबंधकाभाव
त्वतादृशपदजस्योपस्थितित्वादिनैवेति तु निर्गलितार्थः। साकांक्षत्वात्। कार्यकारणभावस्याकांक्षा
विषयत्वात्। कल्पनीयत्वादित्यावता तथाचोक्तमुसत्तसु सारेणोपदर्शितकार्यकारणभावक
त्स्यित्वाभावनाया अच्यनियम उपपादनीय इति भावः। उपदर्शितमुसत्तौ किं मानमिति तु नात्राकनी
यां तत्रानुभवस्यैव शरणी करणीयत्वात्। अन्यथा मुसत्तिमात्रस्यैवाच्छेदापत्तेरिति कृतं पलवितेन।

श्री-
२६

चेत्रः पचति पचते इत्यादी कर्तृकर्मप्रथमांतपदोपस्थाप्यतयाभावनाविशेष इति तत्रैव संख्या न्वयः चेत्रेणामु
तत्रैव वेति भावनाविशेष्यकर्तृकर्मणि चेत्सर्थः ननु भावनाविशेष्यसंख्या न्वयस्वीकारे चेत्रेणामुप्यत इत्यादौ सं
ख्या न्वयापत्तिः । तत्र भावनाविहरतस्तत्रेष्टापत्तिमाह । चेत्रेणामुप्यत इत्यादिना प्रथमांतपदाभावादि सप्तभा
वनाविशेष्यविहरादिसाधयि मृतनेन सहा न्वयः । ननु चेत्रेणामुप्यत इत्यादौ धात्वर्थ एव भावनाविशेष्यत्वेनान्वेतु ।
तथा च तत्रैव संख्या न्वयसंभवे किमर्थमुपदर्शितं स्थले संख्या न्वय इष्टापत्तिरित्यत आह । धात्वर्थस्येति व्यु
त्पन्नत्वादिति । तथा च भावनाविशेष्यत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिरिति वलसिद्धिः चेत्रः स्वपितीत्यादौ सापदिनि
श्वप्रकारत निरूपितविशेष्यतासंबन्धेन तथा विधुवाक्च जन्मशाब्दबुद्धित्वावस्थितप्रतिश्राव्यात् पदजन्यभाव
नोपस्थिते विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पनात् । चेत्रेणामुप्यत इत्यादौ सापदिर्भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये वाधक
त्वमिति भावः । ननु भावनाया विशेष्यत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिर्भावात्वात् स्थले सकृच्चः कल्पनीयः । राम
प्यते गगनेन स्फीयते इत्यादी प्रथमांतपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेष्यत्वेनैवान्वयपक्षव्युत्पत्तिरिति ।

२६

भावनायाबाधितत्वाच्च-भावनविशेष्यविरहादनन्वितैव संख्या-

ति

भावाख्यातस्थलेवधात्वर्थस्यैव भावनविशेष्यत्वेनान्वयशित्युपसंहरं गीकसकार्यकारणाभावांतरं कल्प
यित्वा उपदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यकत्वावनाप्रकारक बोधांगीकारे क्षतिविरुद्धत आह भावनायाबा
धितत्वाच्चैवैत्रेण सुप्यतः सादौ आख्याताया अयत्वरूपभावनायाः स्वायेवाधेन तत्रान्वयासंभवादि
स्यर्थः ननु निरूपकत्वसंबन्धेनैव तत्र तस्याश्च न्वय संभवति इति चेत् तथा सति चैत्रेण सुप्यते न मैत्रेणोसा
दौ नार्थान्न न्वयापत्तेः न च तत्र निरूपकत्वसंबन्धावधिन्न प्रतियोगिताका अयत्वाभावस्य स्वापे अन्वय
संभवात् न तत्र नु जर्था न्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं ह सति यामक संबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
निरूपकता संबन्धावधिन्न प्रतियोगिताका अयत्वाभावस्यालीकतया असंभवेनोपदर्शितापत्तेर्निराख्या
ता चैत्रेण सुप्यतः सादौ एक कालीनत्वसंबन्धेन स्वापे आश्रयत्वस्यान्वयशित्युपनाशकास्यदमुपात्ततेन

शि-धी-

२७

स्य

एकवचनं तु साधुत्वार्थं अतएव स्वायस्पद्विस्वबहुत्वेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनमेव एवं च यथा यथेव
संबंधेताश्रयत्वस्यान्येनिराकांशत्वात् नमैत्रस्पजायद्वायांचैत्राश्रयत्वमाशयापि चैत्रेण सुप्यत इति प्रयोगस
त्वाच्च। ननु तत्र एकवचनार्थं संख्यानव्ये एकवचनं मर्थ मित्यत आह। एकवचनं तिसादि। अतएव भावाख्या
तस्सले एकवचनस्य साधुत्वादेवेत्यर्थः। औत्सर्गिकमिति। प्रथमोपस्थितमित्यर्थः। अमथातत्र स्वापादौ स
ख्यान्वयस्वीकारे स्वापैद्विबद्भुत्वेऽपि भावाख्यातस्सले द्विवचनवद्भवनापत्तेः। तत्रेष्टापत्तिर्न समवति। अभिमु
क्तविस्तृत्वादिति भावः ननु भावाख्यातस्सले संख्याभावनयोरनव्येभावति अनेत्येकमित्यत आह। एवं चे
ति। भावाख्यातस्सले संख्याभावनयोरनव्येचेत्यर्थः। यथायथमित्यादि वर्तमानत्व लुडर्थः। इष्टसाधनत्व
लुडर्थ इत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादिकमिमत्रादिपदमतीतत्वस्य तिसाधनत्वाद्यर्थकं ननु लुडर्थेष्टसाधनत्वादे
लुडर्थीतीतत्वादेः कुत्रान्वयस्तत्राह। तस्मैसादिलुडर्थेष्टसाधनत्व लुडर्थीतीतत्वादिकंचेत्यर्थः। ननु त
मानत्व इष्टसाधनत्वादिकमर्थः तच्च धात्वर्थे रवान्वेति नप्येव प्रत्ययात्

राम
२७

तदबोधकानां धर्मादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं भावनायाश्च कर्तव्यं अथ त्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः
थान्वये मानाभाव इत्यत्राह तथैवेति । लिङ्गसमभिव्याहारस्य लेधात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकार
कवोधस्यैवानुभवसिद्धत्वादिसर्थः । इदमत्रावधेयं चेत्त्रेण सुप्यत इत्यादौ वृत्तित्वं तृतीयार्थः । वर्तमानत्वं भाव
तिर्त्यर्थः । धात्वर्थः स्वापः चेत्तद्वृत्तिवर्तमानस्वापः । एवं चेत्त्रेण सुप्यत इत्यादौ भावतिः । इष्टसाधनत्वमर्थः ।
तथावत्त्रेण वृत्तिस्वाप इष्टसाधनत्वमिति साध्यश्चेत्साकारकान्वयबोधः । एवमन्यत्रापि सुभूमतिभिश्चितनी
यं तदबोधकानामिति । वर्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः । ननु भावनायाः प्रथमं यदोपस्थाप्य केन
संबधेनान्वयः । नतत्त्वदाश्रयतासंबधेन चेत्त्रेण व्यत्यतेतुल्य इत्यत्र तत्तुल्ये आख्यातीर्थकृतिरूपाया भाव
नाया बाधितत्वाद् अत्र भावनायाश्चेति आश्रयत्वेन आश्रयत्वसंबधेनेत्यर्थः । अस्येति वक्ष्यमाण
परंपर्येत्यर्थः । तथाच साक्षात्परया भावनाविशेष्य एव सख्यान्यः इति भावः । न च सख्याद्यतिरिक्ताख्या

तव कर्तृकर्मभिधायकत्ववद्वास्माकमपि तथान्वयबोधकत्वं.

शि. टी.
२८

तार्थस्य भावनापदत्रयतया कर्मोख्यातस्थले कर्मत्वस्याख्यातार्थतया साक्षाद्भावनाविरोधोऽप्येव संख्या
न्ययोक्तृत्वं परंपरये सत्यतिवेशेनेति वाच्यं। प्राचीनमते कर्मोख्यातस्यापि ह्यस्य तत्तया कर्मत्वार्थकत्वा
भावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहादुपदर्शितापत्तेरभावादिति। ननु यथा चैत्रेण पृथगेतदुल्लेखसत्रनैयायि
कमते परंपरया कर्मणि कृतेरन्यः तथा चैत्रेण यवतितंदुल्लेखसत्रापिकथनान्वयबोधः। एवं नैया
यिकमते चैत्रः पृथगितंदुल्लेखसत्रे चैत्रः यवतेतंदुल्लेखसत्रापि भाष्ययता संबंधेन कृतेरन्यबोधायति।
एवं चैत्रेण पृथगेतंदुल्लेखसत्रकथनमते कर्तृकर्मणोर्यथोक्तरीत्या कृतेर्नान्वयः। दर्शितस्थलेषु सर्वत्राख्या
तपदात्कृतेरप्यस्ति तिसृत्वात् सांशं कामपाकं उमाह तवेति वैयाकरणात्समर्थः। तथा च यवबोधकत्वमिति।
कर्तृकर्मणोरिव कृतेर्बोधकत्वमित्यर्थः। तथा च वैयाकरणात्तया दृश्याद्बुद्धित्वावधि न प्रतियादृश्यानुपूर्वी राम

श्री
वै

ज्ञानत्वेन कारणात् नैयायिक मते पिता दृशता दृशता ह्युक्तिप्रतिता दृशता दृशता नुर्वोपज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पना
नानुपपत्तिरिति भावः । तथा विधकार्यकारणाभावकल्पना वीजस्वप्नमेव स्पष्टेति । अत इति । तथा विधकार्य
कारणाभावकल्पना हि सत्यः न प्रयोग इति । न ता दृशता दृशता दृशता नुर्वोपज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पना
तिरूपत्वेन तद्विषये संख्यान्यनियमागीकारे रथोगच्छतीत्यादौ कथं रथे संख्यान्यः । भावना विशेष्य
त्वाभावादित्यत आह । भावना चेति । संख्या यतिरित्याख्यातः । वेत्तनियमघटकीभूतभावनापदार्थ
इत्यर्थः । अवेतनानुरोधादिति । रथोगच्छतीत्यादौ रथादौ संख्यान्यनुरोधादित्यर्थः । तथा चाख्यात
स्य कर्त्रादिगत संख्याभिधानानामभिधानाभ्यामेव प्रथमादृशता पप्रत्ता आख्यातस्य कर्त्रादिशक्तिम
भुपायता वैद्याकरणात्तममनारणीयमेव । लयुक्तनिवृत्तिवदिति नैयायिक मते अदधानेः सुधिभिरिति
अतो मैत्रेण पचत्तितंडुलः तंडुलं पच्यते मैत्रः मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यादयो न प्रयोगाः भावना च व्यापारमा

अवेतनानुरोधात्

विभिन्नाभ्यां रूपान्भिमैकधर्मिवोधकत्वं लक्षणं सामानाधिकरण्यमसिद्धं संभवदन्त्याहं न वार्थते

शि. टी.
२६

भावः ननु नैयायिकमते आत्मातपदचैत्रपदयोर्विभिन्नरूपेणाएकधर्मिवोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यं
नुभवोऽनुपपन्नः तथाचानुभवस्तु विभ्रामाराण कथं तन्मतमनुमतमित्यत आह विभिन्नाभ्यामित्यादि।
तथावतादृशानुभव एवासिद्ध इति भावः। अस्यादृशत्वित्यादि। एकधर्मिद्विती भिन्नधर्मिवोधकत्वरूपसा
मानाधिकरण्यमित्यर्थः। अत्र वैयाकरणमतानुयायिनः। आत्मातत्पदकत्रीदिशक्तिरूपेण नैयायि
कमतमपेक्ष्य लाघवसंभवात्तथैवोचितं। तथाहि कर्तृप्रकारकज्ञानाभावलोकि कप्रसंभवावधि
नंप्रति आत्मातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन तथा
विधशाब्दबोधसामग्रीकाले कर्तृप्रकारकज्ञानाभावप्रयुक्तलाघवमिति स्फुटमेवानेययिकमतं तु। एष
तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले तादृशज्ञानाभावरूपविधयसत्वेन विना तथा प्रतिवधप्रतिवधक २६

भावकल्पनं तथा विधप्रसङ्गवारणमशक्यमिति तत्कल्पने महत्तोरवां न ववेयाकरणा मते कति प्रकारकज्ञाना
भावप्रसङ्गप्रति तथा विधशाब्दबोधसाम्याः प्रतिबोधकत्वं कल्पनावश्यकत्वं कनैयायिकमतमप्यस्य
लाघवावकाशः नैयायिकमते तथा कल्पनाभावादिति वाच्यं विद्याकरणा मते कर्तृरुपस्थितिकाले क
तिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन तथा विधशाब्दबोधसामग्रीकाले विषयास्तथैव कति प्रकारकज्ञा
नाभावप्रसङ्गवारणं संभवेन तथा विधप्रतिबध्प्रतिवधकभावकल्पनयोपदर्शितलाघवस्याशुषात्वा
त्तायदि च नवीनोच्छ्रवणरीत्या लभ्यते न निर्वाहः तत्र तथा विधप्रतिबध्काभावहेतुत्वेनाधिक्यमिति म
मते तथापि तादृशप्रतिवधकाभावे प्रसङ्गे हेतुत्वसंबधकल्पना गौरवे नैयायिकानामिसाङ्गनतदपि न वि
चारसहंगुरुशरीरयाकानु कूलकलाश्रयप्रकारकयोग्यताज्ञानतथा विधकलाश्रयभेदज्ञानाभावत्वात्

शि-श-
३०

अपतंडुलं पचति मैत्रेय इत्यत्राप्यतया चैत्रो जातु भावना विशेष्यः मैत्रेरातंडुलः पच्यते इत्यत्र तंडुलः कथं

कवाधाभावत्वादिरूपगुरुधर्मावस्थितारिघटितशाब्दबोधसाम्यभावेन तद्यद्यदाहिसप्रसक्तकारणात्सं
बंधकल्पनेन वैयाकरा मृत एव गोखसंभवारि सास्ता विसृष्टः कथमिति केन संबंधेन भावनाया वि
शेष्य इत्यर्थः। सिद्धांती कश्चिन्ने विषयतयेति अन्वयश्चास्य कथमहर्षे कश्चिन्ने भावना विशेष्ये तथा
च चैत्रे या पच्यते तंडुल इत्यादौ तंडुले विषयता संबंधेन भावना विशेष्य इत्यर्थः। सविषयव्यापारेति स
विषयव्यापारानभिधानयत्न इत्यर्थः। रप्येन गम्यते ग्राम इत्यादौ तोदनारब्ध संयोगरूपव्यापारस्या
ख्यातार्थतया तस्य च निर्विद्यतां संबंधेन ग्रामादावन्वयासंभवेनोपदेशान्तीतेरसंतासंभवेति कतेति इ
भावः चैत्रनिष्पन्नपाकभावेनेति मैत्रेनिष्पायापाकानुकूलभावनातद्विषयतंडुल इत्यर्थः। तंडुलेनया राम
विषमावना विशेष्ये विषयत्वतपादानां अग्रास्य कर्माख्यातस्थले कर्मत्वप्रकारक कर्मविशेषकवा ३०
विप्रयत्नमाहूतिचेत् रप्येन गम्यते ग्राम इत्यादौ सविषयव्यापारानभिधानेका गतिः अत्र प्रांचः मैत्रेराप
पाकभावना विषयः पाकजन्यफलशास्त्री

अपतंडुलं पचति मैत्रेय इत्यत्राप्यतया चैत्रो जातु भावना विशेष्यः मैत्रेरातंडुलः पच्यते इत्यत्र तंडुलः कथं

तंडुलः प्रतीयते इति साक्षात्परं परयायाभावनाविशेष्यस्तंडुलः रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र अनिष्ट गमनानुक्रम
 व्यापारजन्यफलशाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इति नव्यास्तभावनादेराख्यातलभ्यत्वा
 धस्मानुभवसिद्धत्वेनाह वैत्रिनिष्ठेति प्रतीयत इति तादृशं वाक्यजयवोधेति शेषः साक्षात्परयावेति अ
 त्रयोपदर्शितवोधो योर्विकल्पानुरोधेन तथा वैकल्यिकोपादनमिति ध्येयं रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामे भाव
 नायान्वयप्रकारमाह रथेन गम्यते ग्राम इत्यादिना तथा च कर्मणोपाख्यातस्थले भावनायाः धात्वर्थः नव्यः
 कचिद्विषयतया कुत्रचिज्ज्ञतया कर्मणोपाख्यातपरंपरयेति भावः प्राचीनतत इत्ययन्नवीनमतदर्शयति नव्या
 त्विति ननु कर्माख्यातस्थले आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे कर्त्राख्यातस्थले यत्र भावनाविशेष्यत्वेनावे
 तिकर्माख्यातस्थले स एव भावनाया विशेषणत्वे तीसनुभवलोपापापत्तिः एवं तादृशवाक्येन तथा वि
 धवोजुननीयेतृतीयादितिरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरववेत्त आह सख्यामात्रवेति
 मात्रपदेनाधेयत्ववच्छेदः संबधः वैत्रभावनयोः संबध इत्यर्थः वाक्यार्थ इति तथा विधवाक्यानुपूर्वीज्ञानव
 दधेयत्वं तृतीयार्थोक्तसंख्यामात्रं वा संबधस्तु पचनीत्यादि विववाक्यार्थः अस्तु च फलकर्मणोरपि संबध

सिधा फलं नु क सार्थः

शि. टी.
३१

नचतदपितथा प्रकारिभूयभासमानत्वात् फलावच्छिन्ने क्रियायाः धात्वर्थत्वेपि क्रियाजन्यफलात्ताभात
विशेष्यविशेष्यराभावविपर्ययस्याशक्यत्वात् नस्मात्फलमात्मनेपदार्थः इष्टं चाख्यातपदोपस्थापितेत्या
लाच्यादवोधेभासतइसर्थः। तथाचतथाविधश्चेदनुभवस्तदा संख्यामात्रतृतीयार्थः। आधेयत्वं संबंधम
यादयाभासतइति भावः। तथेति। वाक्यार्थइसर्थः। तदपीति। फलमपीसर्थः। तथेति। वाक्यार्थसंबंधइसर्थः।
भासमानत्वदिति। तथाच नामार्थधात्वर्थयोर्भेदात्तयानभ्युपगमेन कर्माख्यातस्थले फलप्रकारकवो
धानुभवा यलापेन चतत्र फलस्य संबंधविधया भासासंभवादिति भावः। क्रियाजन्यफलाभावादिति। जन्य
तासंबंधेन क्रियाविशिष्टफलं तस्य धातुतोऽलाभादिसर्थः। विशेषराविशेष्यभावे सादि। फलविशेष्य
कक्रियाविशेष्यराकवोधस्य धातुतोऽशक्यत्वादिसर्थः। एतावता प्राचीनमतद्वयपिज्ञानवीन स्व
मतमुपसंहरति। तस्मादिति। इष्टं चेति। फलस्यात्मनेपदार्थत्वे वेत्यर्थः। न लभ्येतेति। तथाच कर्माख्यातस्थ
ले फलविशेष्यकजन्यतासंसर्गकक्रियाविशेष्यरावोधोऽनुभवसिद्धः। सवानुपपन्नइति भावः। भावनावि
भावनाया क्रियाविधिराणा फले जन्ये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावनाविषयक्रियायाः फले

राम
३१

अन्वयेति आउपस्थापितभावनाया क्रियाविशेषणत्वेन अन्यत्र कु सो अन्यमो भज्येत न स्मात्तत्वनभिधा
यकभावकर्मरुद्योगे कु प्रशक्तेः सपोलब्ध्याभावनाया विशिष्टार्थाः क्रियायाः फले अन्वयः
यस्य चेति भावनाविषयीभूतायाः क्रियायाश्चेत्सर्थः फलेऽन्वये जन्मतसंबंधेनान्वये अन्यत्र भवेति कु
कर्त्राख्यातस्थले कृतस्य सर्थः तथा च तत्राख्यातार्थांतरवर्तमानत्वाद्दोधात्वर्थस्यान्वयापत्तिवारणाद्यं
धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिश्रारख्यातपदनमहमुप
स्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वस्य कल्पनान्नधात्वर्थविशेषणत्वेन ति उ र्थहेतोरत्वय इति भावः कृतस्य
मिधायकेति कृतस्य मिधायको यो भावकर्मविहितकृतस्य सत्यस्य योगे भावना कृतस्य शक्तेरुत्तीयारूपसु
पदसर्थः सुप्तनृत्वादिति चैत्रेणागतमित्यादिभावादिविहितकृतस्य स्थले कृतत्वादिसर्थः तथा वि
धकृतस्य स्थले सुबर्थकृतितिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधप्रतिधानुज्जयोय
स्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनस्य कृतत्वासुबर्थकृतितिष्ठप्रकारकक्रियाविशेष्यकबोधेवाधकाभाव
संबर्पकृतेः क्रियाविशेषणत्वेनैवान्यस्य व्युत्पन्नत्वात्

कर्तृकर्मवच्चकृतिफलशोरपिअभिधानेनियमात्तातिप्रसंगः नवापक्ष्यतेतंडुल इत्यादयःप्रयोगाः

श्री-टी-
३२ इतिभावः। तनु आख्यातस्पृष्टकर्मभिधायकत्वेवैत्रेणपचतितंडुलः तंडुलं पचतेवैत्रेण इत्यादिप्रयोगाप
त्तिरित्यत आह। कर्तृकर्मवदिति। वेयाकराणामतेयथाकर्त्राख्यातत्वेकर्तृशक्ततावच्छेदकं। एवंकर्म
ख्यातत्वेकर्मशक्ततावच्छेदकं। तथानेयापिकमतेपि कर्त्राख्यातत्वेकृतिशक्ततावच्छेदकं। एवंकर्म
ख्यातत्वेकर्मत्वशक्ततावच्छेदकमिति। उपदर्शितस्यलेकृतिकर्मत्वयोर्विधाभावान्नोपदर्शितप्रयोगा
पत्तिरितिभावः। कृतिकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदकेकर्त्राख्यातत्वकर्माख्यातत्वेऽप्येतेसत्रोपसृभकातर
माह नवेति। तथासतिपक्ष्यतेतंडुलोमेव इत्यादिप्रयोगापत्तिरपिपूर्वैरेवेतिभावः। केचित्तु आख्या
तत्वमेवकृतिशक्ततावच्छेदकंलोघवात् नवेवमुक्तप्रयोगापत्तिः। कृतिविशेषकारख्यातपक्षे
रूपितशक्तिरामेनकर्मत्वेवोपनीयेवैत्रेणपचतेतंडुल इत्याद्यानुपवीतानस्पृष्टकारित्वकल्पना

एव
३२

तिङ् पस्थाप्यायाः संख्यायाः भावनाया इव प्रथमा त पक्षे पस्थाप्ये नैवान्वयो व्युत्पन्नः चैत्रो गंता गतो ग्रामे मित्रा
 चोपदर्शितापतेरभावादिति एवमन्मत्राप्यापतिशंकापेकोप्यानुपूर्वीज्ञानसहकारित्वरूपमलिलधा
 धोरणीभिरपलपनीय इति प्राहुः । ननु कर्मात्मा तस्य चेतःतत्त्वसनामक भावनार्थत्वं तर्हि कुतो भावना
 न्वयिनि संख्यान्यनियमः । चैत्रेणायमते तं दुल्लसादौ भावनान्वयिनि तं दुले संख्यान्येन वमि चारद
 त आह । तिङ् पस्थाप्याया इति । तथा च संख्यायाः प्रथमा तो यस्याप्येवा न्वयनियमः ननु भावनान्व
 यिनि तस्याः अन्वयनियम इति भावः । नन्वात्मा तो यस्याप्यन्येव संख्याया अन्वयनियमः
 किं न भूयेयते तथा सपि कर्मात्मा तस्य लेऽनुपपत्तभाव इति चेत् तान्थानियमांगीकारे नश्यती
 त्यादौ वर्तमानत्वविशिष्टे संख्यान्यप्रसंगादिति । कर्तृकर्मत्वविहितारम्भात् शक्तिमुपपाद्य कर्तृकर्म
 विहितसत्त्वसंयस्य शक्तिमुपपादयति । चैत्रो गते सा हि । अपसार्यतमिसतस्य कर्तृकर्मणी कदाञ्चिदने

पक्षे गतं पुरं भूतौ नृपते

पक्षानिर्मुक्तं पक्षाप्रसार्थतामित्यादिदोषाभावाधिकरणानुपपत्त्यर्ककर्मणीकृतत्वाच्चे.

शि. टी. नाचयः कर्त्रादिविहितकृतः कर्त्राद्यवाचकत्वे चैत्रो गतेत्यादौ समानलिंगकत्वनिर्देशाजुपपत्तेः समान
लिंगकस्थले भेदाचयबोधस्यानुभवसिद्धतया तस्या निर्वाहादिति भावः ननु तादृशानुभवाभावात् वे
सत आह भोक्ताहृष्यतीत्यादि। अत्र बहुत्रस्य स्पष्टकर्त्राद्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृतिस्तप्यतीत्या
द्यन्वयबोधः स्यात्सर्वविशेषदर्शितामनुपपन्नविशेषदर्शिता तादृशवाक्याद्भोजनानुकूलकृतिमा
नृतप्यतीत्याद्यन्वयबोधोपपत्त्यर्थकर्त्रादिविहितकृतः कर्त्राद्यवाचकत्वमावत्प्रपञ्चमिति भावः। सामा
नाधिकरणादीति। अभेदाचयबोधादीत्यर्थः। आदिना भोक्ताहृष्यतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतिमा
स्तप्यतीत्याद्यन्वयबोधपरिग्रहः। ननु कृतस्य स्पष्टकर्त्राद्यवाचकत्वे गतेत्यादौ धात्वर्थान्वयानुपप
त्तिः। कर्त्रादेः कृसादिविशिष्टरूपतया कृत्यादेः पदार्थे कदेन न तत्रानुकूलत्वादिसंबन्धेन धात्वर्थगमना

राम
३३

चैत्रस्य नमो मे त्रादन्यो घटास्तु यक् परो परो वा इत्यादाविषयपदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्वा दिनाधात्वर्थान्वयः

देवत्यासंभवादित्यत आह चैत्रस्य नमो सादिनपदस्य जन्मपुरुषरूपपुत्रपुत्रवाचकतया जन्मत्वस्य पुरुष
पदार्थैकदेशत्वेऽपि अत्रैव चैत्रस्येति - छान्तार्थस्य चैत्रसंबन्धित्वस्यान्वयः । जन्मपुरुषजन्मपुरुषरूपन
मपदार्थचैत्रसंबन्धित्वस्यान्वयचैत्रपुत्रेऽपि चैत्रस्य नमो इति प्रयोगप्रसंगतः । तथा च तत्र यथापदार्थ
कदेशोऽन्वयस्तथा चैत्रे गते सादोपदार्थकदेशो बोधांगीकारेऽपि भूतिविरहादिति भावः । ननु जन्मपुरुष
जन्मपुरुषत्वस्य नमो पदशक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवात्प्रातर्पणाय जन्मत्वपुरुष
त्वेति शक्यतावच्छेदकद्वयमेव तस्य सम्भूतः । तथा च चैत्रस्य नमो सादो चैत्रसंबन्धित्वस्य जन्मत्वेऽन्वयः जन्म
त्वस्य पुरुषेऽन्वयः पुरुषस्य जन्मत्वेऽन्वयः जन्मत्वस्य पुनः पुरुषेऽन्वयश्चैवरीत्या चैत्रसंबन्धिजन्यताश्रय
पुरुषजन्यताश्रयपुरुषश्च नवयवो धस्य विने कदेशान्वयमुपपत्तौ उपदर्शितदृष्टातो संभवः उक्तिकश्चित्स्थ

श्री. ६-
३४

लांगरेतमाह भैत्रादय इति अयं भावः अमपदस्य भेद एव जाकृता वसेद कः ननु भेदाश्रयत्वं गौरवात्तात
थान्वयवोधानुभवोच्चा एतेनामपदस्यापि खंडजाति कल्पने निरस्तं तथा च भैत्रादमृसादौ पंचमर्थ
प्रतियोगिकत्वस्यैवमपदार्थैकदेशे भेदे च यो विनेकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः एवं घटास्य गित्यादौ
एव स्ते पंचमर्थवधिमत्वस्यान्वयोपितथा तथैव घटादपरस्य सादौ न ज्ञेयविशेषिगुणावतिलक्षणाया पद
र्थैकदेशे गुणोपचमर्थान्वयेन घटावधिकपरत्वविशेषिगुणावानित्यन्वयवोधोपि तथा च ते स्त्रिवक्तव्य
स्य स्थलेपि एकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभाव इति ननु गोर्भर्त्तासायश्रुपश्रुसादौ नित्यत्वपश्रुभित
त्वयोरन्वयवोधाय सा किं विमदार्थनिष्ठप्रकारता निरूपितविशेष्यतासंबन्धेन पदजन्यपरार्थोपास्थिने
हेतुत्वस्यावश्यकतया भैत्रादय इति सादौ पदार्थैकदेशे जन्मत्वेकयैव संबन्धित्वस्यान्वयस्य तत्राह

राम
३४

तथैव साकांक्षत्वात्

यैवेति कार्यतावच्छेदकसंबन्धविशेषतायां न स पदार्थाद्यतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेनेवेत्यर्थः साकांक्षत्वा
दिति। शाब्दबोधपदार्थापस्थितौ कार्यकारणभावस्य कल्पनीयत्वादित्यर्थः। तथाच युरूपि तेषां का
र्यकारणभावः स्वीक्रियत इति भावः। ननु चैत्रस्य न सौ दौ स्वजन्यताश्रयपुरुषजन्यत्वरूपसंबन्धश्च
यस्यार्थः तस्यैव न स पदार्थादौ जन्यपुरुषजन्येऽन्यः प्रतुपदार्थैकदेशे जन्यत्वे। चैत्रनिरूपितत्वरूपश्च
स्यार्थसंबन्धस्यान्यः। तथा स तु पदार्थितकार्यकारणभावेन स पदार्थाद्यतिरिक्तवृत्तित्वस्य विशेष्य
तायां निवेशे गौरवात्। तथा च नोक्तदृष्टान्तानामवकाश इत्यत आदिशति। सातिपातकादिस्वरूपविशेषणमे
व न स रज्ज्वादिष्वप्युक्तं निरुक्तिरिति। तदुच्यते। विनिर्गमनादिरहेत्यतश्चैत्रपदोक्तसु श्रुतिभेदे
मिह स रज्ज्वादिष्वप्युक्तं बोधवत्त्वात् स्यादत्र यथा त्वेवैवमवयवमतीत्येतेन मायतेर्गौरवात्। तथैवमवयव

शि.दी.
३५

बोपास्तिनेकत्वान्वितैत्रादौ कथंति इयस्याप्यद्वित्वादेव यशस्वितांशकनीयमा तत्रैकत्वस्याविवक्षित
त्वादिति ननु तथाप्युपदर्शितयुक्तातिदोहित्वाभिधायकत्वमस्तु। एकत्वमिधायकत्वनुतस्मिन्नुक्ति
मित्याशंका मघाकतुं माह। लाघवादेकवचनान्वितेनैवेति तथाचैकवचनत्वविशिष्टसुखस्यैकत्वश
तातावच्छेदकत्वमपहाय एकवचनत्व एव शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमुचित। एकवचनत्वचाभियुक्तै
रेकवचनत्वेन परिभाषितत्वं। तच्चतिवाहिसाधारणमिति वाहेरथैकत्वबोधकत्वमक्षुषामिति भाव
केचित्। यद्यतीत्यादावाख्यातयत्नलक्षणायात्र त्वावाकर्तुं बोधेपित्त्र तिघतएव एकत्वबोधस्या
सुमवसिद्धत्वातिप्रैकत्वबोधत्वमावश्यक। न स तत्राख्यातस्यैकत्वविशिष्टकर्तरिलक्षणा निवाच्याति
यमतः प्रतीयमानेप्यर्थे लक्षणाकल्पनेयत्ने पारमार्तशक्तिकल्पनस्यतिर्युक्तिकत्वे लक्षणायेव तत्रै
राम ३५

(यत्नबोधसंभवादि साङ्गः। कर्तृकर्मसंख्याभिधानान्नभिधानात्साङ्गस्य तात्पर्यं। तस्मैको ग्रंथोऽपि विद्याकरादि
 समाधत्ते। कृते सादि तथा च स द्विभाक्ते विना कत्त सयस्यावस्थानासंभवात् कत्त योतरसुपराधसंख्याबोध
 संभवेकतः संख्याबोधकत्वेनिर्यक्तिक। तच्च विनिगमन विरुद्ध इति वाच्यं। एकवचनत्वेन सुपराधवृत्तेरन्तर
 प्रित्वात्। एवं च त्रयोमंगतवन् इत्यादौ गमिधानात्तरकत्तस्य संख्या नभिधायकत्वेन तृतीयायतेन
 स्तगोप्यशक्यवारणत्वादिति। ननु यत्राख्यातेन संख्याभिधीयते तत्र प्रथमा। यत्र च तेन कर्तृगतसंख्याना
 भिधीयते तत्र तृतीयेत्यदि नियमो वाच्यः। कृत्तयस्थले च कर्त्रादेरभिधानान्नभिधानाभ्यामपि तयोर्मा बोध्यः।
 तत्र सकोपि दोष इति आह। किंचेति। तन्नियम इति। कर्त्रीख्यातेन कर्तृगतसंख्येवाभिधीयते न तु कर्मगतसं
 ख्या। एवं कर्माख्यातेन कर्मगतसंख्येवाभिधीयते न तु कर्तृगतसंख्येति नियमाज्जम्भ इत्यर्थः। ननु सादृशात्

शि. टी.
३६
ने

यमोलाभेकाक्षतिरिति आह यद्येतावच्छेदकवच्छिन्नस्येति। एकत्वव्यवस्थितमेतत्। आकाशादिव्याप्य
कत्वावच्छिन्नविरूपितशक्तिवशादित्यर्थः। तथाचैत्रोयामेगच्छनीसत्रस्यातेनकमेगतसंख्यावोधनेवाधुक्काभ
वेनतत्रायिकर्मणिप्रथमास्यात्। एवमेगोश्नःप्रत्यतेइसत्राय्याख्यातनकरगतसुख्यावोधनेवाधुक्काभावेनत
त्रायिकर्तृप्रथमापत्तेरितिभावः। अनुकर्त्रेकवचनत्वावच्छिन्नस्यकर्त्रेकत्वव्यवस्थितवच्छेदकं। एवकर्मवचन
नवावच्छिन्नस्यकर्त्रेकत्वव्यवस्थितवच्छेदकंवाच्येति।

आह अस्तुवेति कृत्यादिघटितएवेति।
स्वानुक्तलक्षणेमुत्पादिरूपपरंपरासंबंधवत्संज्ञाकर्त्रादिनासमन्वयइति। कृत्यस्यार्थकर्त्रादिधात्वर्थगम
नादिप्रकास्कवोधप्रकारतावच्छेदकसंबधइत्यर्थः। तथाचयथामन्वयइति। कृत्यस्यार्थकर्त्रादिधात्वर्थगम
अस्तुवाक्यादिघटितएवकर्त्रादिनासमन्वयः

राम
३६

मुख्यभाक्साधारणस्य फलादलक्षणाकर्मत्वस्य कस्यादिलक्षणाकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः

नादिप्रकारकबोधप्रकारतावच्छेदकसंबन्धइत्यर्थः न तथा च यथा तस्य पदार्थे उद्दिष्टं तत्परंपरासंबन्धरूप
सम्बन्धस्यैवाचयः स्वीक्रियते। यथा वा चैत्रादन्यइत्यादौ स्वाश्रयमेदं बलसंबन्धेन मेदं विनिश्चयेन प्र
तियोगिकत्वस्याचयः। न तु कदेनाचयोपितया गतेत्याश्रयपिकर्त्रादिरूपकृत्य सार्थार्थवत्त्वानु
कूलकृतिमत्त्वादिरूपपरमरासंबन्धेन गमनादेरचयोनतुपदार्थे कदेनेपीति भावः। ननु चैत्रागतौ
ग्रामइत्यादौ कृत्यसंयनकर्मादिगतसंख्यानभिधानात् द्वितीयाद्यापत्तिरित्यत आह। मुख्यसादि
फलादीत्यादियदेन विषयत्वादिरिग्रहं कृत्यादीत्यादियदेन रथोगच्छतीत्याह। वाश्रयत्वादिरि
ग्रहः। द्वितीयाद्यइत्यादिना तृतीयादिरिग्रहः। अत्र वेति। चैत्रागतौ ग्रामइत्यादौ त्रैत्यर्थः। विनिश्चय
भिधानशति। कर्मत्वादिरिति विनिश्चयस्य बोधनइत्यर्थः न तथा च कृत्यसंयनयत्रविशेषणविधया विशेष्यवि
अत्र च कृताविशिष्टस्याभिधाने विशेषणस्यानभिधानात्

शि धी-
३७

पनुधान्तरप्रत्ययत्वेनैव शक्तौ शक्तिः पाचकादिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् विशिष्टेन सहोति-नन्-

ध्यावाकर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्र द्वितीयापदं इति एकोनियमः। एवमाख्यातेन कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रा-
पि द्वितीया इत्यपरोनियमः स्वीक्रियते। ननु कर्मत्वात् साख्यानाभिधानादिति त्रितीयमर्थं ततोक्तानु-
पपत्तिरिति भावः। कस्यचित्तमते दूययितुमनुवदति। यत्तिसादि। धातुत्तरप्रत्ययत्वेन ह्युक्तौ शक्तिरिति धातु-
त्तरप्रत्ययत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थः। तथा च शक्ततावच्छेदकत्वेनैव वा तत्सर्वत्र कृतावेव शक्तिः-
नत्वाख्यातस्य ह्युक्तौ शक्तिः कृत्प्रत्ययस्यैव कर्तृशक्तिरिति तथा सति विभिन्नशक्ततावच्छेदकादिकल्पने-
तौ वा इति भावः। ननु ह्यस्यैव कृतिवाचकत्वे देवदत्तः पाचक इत्यादौ देवदत्तादिपदार्थपाचका-
द्यर्थस्यैव कथमभेदान्वयबोधस्तत्राभेदान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धतया प्रकारेण तस्यैव कुमत्राक्यत्वादि-
त्यत आह। पाचकादिपदत्वे सादि। सामानाधिकरण्यानुरोधात् अभेदान्वयबोधानुरोधात्। लक्षणेति। राम

३७

भावकतोपिवाचकतापत्तिः धातुत्वादिघटितान्नास्मादख्यातस्यैवलघुत्वाच्चः

तथाचतत्रतथान्वयानुभवस्य कृतः कर्तरिलक्षणयैवनिर्वाहः अततत्रशक्तिकल्पनयेति भावः भावकतोपी
ति। शक्तावच्छेदकत्वञ्च न स्यात् शक्यबोधकत्वनियमादिति भावः। ननु धातुत्वात् प्रसयस्यैव कृतिशक्तावच्छे
दकत्वेपि भावकतोन कृतिबोधकत्वतथाविधबोधे भावकत्वादिसाधुत्वात् पूर्वो विशेषस्यैव नियामकत्वा
भ्युपगमादित्यत आह। धातुत्वादिघटितेसादि। अदिपदात्प्रसयत्वादिपरिग्रहः। तस्मात्। धातुत्वात्
प्रसयत्वात्। भवाद्यस्य तत्त्वविना धातुत्वात् तत्त्वस्य प्रकारात् रेणानिर्वक्तुमशक्यं। एवमाख्यातान्यत
त्वे विना प्रसयत्वं स्यापीति तदपेक्षया रूढि संवधेनाख्यातयद्वत्त्वरूपाख्यातत्वे स्यैवलघोः कृति
शक्तावच्छेदकत्वोचित्वमिति भावः। एतेनाख्यातमात्रस्य कृतिवाचकत्वे कृतप्रसयत्वं कर्तृशक्तावच्छे
दकमिति गो र्वमेतदपेक्षया एकस्यैव धातुत्वात् प्रसयत्वं कृतिशक्तावच्छेदकत्वमुचितमिति सिद्धि

यद्यपि कर्तृकृतौ पिकृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तुल्यशक्तेः तदप्यसत् यतो विनाशवच्छेदकं रूपं शक्यत्वात्

त्रि. टी.
३८

रता प्रसयत्वस्याख्यातत्वकृत्वघटितत्वेन लाघवानवकाश इति। कृतौ शक्तिरिति। कृतिविशिष्टे कर्तृकृतः
शक्तिकल्पने न तत्कृतौ तत्कृत्यतावच्छेदकत्वकल्पने गो एवं कृतौ तत्कल्पने तु कृतित्वजातेरेव तत्कृत्य
तावच्छेदकत्वकल्पने लाघमिमिति तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः। यतः सादिशक्यत्वात् सभवादिसत्
स्य गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यमित्यनेना न्वयः। ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टशक्तिकल्पनस्या
वश्यकतया लाघवात् तत्रैव तत्कल्पनमिति अत आह गोत्वत्वादिने सादि। गोत्वत्वस्य गवेतरां समवे
तत्वे सति गोति घ्यामो न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपतया गो र्वादिति भावः। त्रिशिष्टातरा
णामिति। शब्दविशिष्टमहत्त्वविशिष्टादीनामिसर्थः। शक्यत्वमिति। आकाशायदमहत्सदादिशक्य
त्वमित्यर्थः। तत्रापिशब्दादेविशिष्टशक्तिकल्पनेपि अनतशब्दादौ शक्यतावच्छेदकत्वे स्वीकारे गोस्वरा
भवात् गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवात्। अस्तु वागवादिपदानां गोत्वादिविशिष्टं शक्यं विशिष्टं न

शक्तिः कृतौ शक्तिरिति। कृतिविशिष्टे कर्तृकृतः
शक्तिकल्पने न तत्कृतौ तत्कृत्यतावच्छेदकत्वकल्पने गो एवं कृतौ तत्कल्पने तु कृतित्वजातेरेव तत्कृत्य
तावच्छेदकत्वकल्पने लाघमिमिति तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः। यतः सादिशक्यत्वात् सभवादिसत्
स्य गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यमित्यनेना न्वयः। ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टशक्तिकल्पनस्या
वश्यकतया लाघवात् तत्रैव तत्कल्पनमिति अत आह गोत्वत्वादिने सादि। गोत्वत्वस्य गवेतरां समवे
तत्वे सति गोति घ्यामो न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपतया गो र्वादिति भावः। त्रिशिष्टातरा
णामिति। शब्दविशिष्टमहत्त्वविशिष्टादीनामिसर्थः। शक्यत्वमिति। आकाशायदमहत्सदादिशक्य
त्वमित्यर्थः। तत्रापिशब्दादेविशिष्टशक्तिकल्पनेपि अनतशब्दादौ शक्यतावच्छेदकत्वे स्वीकारे गोस्वरा
भवात् गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवात्। अस्तु वागवादिपदानां गोत्वादिविशिष्टं शक्यं विशिष्टं न

केवले विशेषणस्वारसिकप्रयोगस्तुल्य एव. एवं च गतोगम्यते इत्यादौ फलस्य रत्ताख्यातानामेव

दाहोतच्छक्यत्वकल्पने तु शब्दादिजातिः शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे लाघवमिति तत्रापि शब्दादेवेव
शक्तिकल्पने स्यादिति भावः। तस्य एवेति। कृत्प्रसय स्थलेऽपि त्रिविधं सत्यः। तथा च यथा शब्दादेवा
काष्ठादिपरस्य स्वारसिकप्रयोगाभावात् तत्र तत्स्य शक्यत्वतथा कृतावपि कर्तृविहितकृत्प्रसयस्य
स्वारसिकप्रयोगाभावात् तत्रापि न तत्स्य शक्यत्वमिति भावः। कस्यचिन्मतद्वयपितुं दर्शयति। एवमि
त्यारभ्य केचिदिसंतेन। एवं कर्मविहितकृदाख्यातयोः फलबोधकत्वमवस्थापने चेत्सत्यः। लाघ
वादिति। कलानुकूलत्वविशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया शरीरलाघवसम्भवादिसत्यः। अनन्तलभ्य
ति। एतेनानन्तलभ्यो हि शक्यार्थ इति नियमस्यापि न भङ्ग इति सूचितं। व्यापारविशेषमात्रमिति। गमन
त्वादिविशिष्टमात्रमित्यर्थः। मात्रपदेन फलमवच्छेदः। इति स्थिताविति। इति व्यवस्थिताविसत्यः।
लाभात् लाघवात् तात्पर्येण नन्वन्तलभ्यव्यापारविशेषमात्रशक्यमिति स्थितौ

ग्रामंगच्छति ग्रामस्य गतेत्यादि फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वमर्थो द्वितीयादेः फले च प्रातिपदिकाया
विशेषणतजान्तेति फलमात्रेवाप्योजनकत्वं तु संसर्गमयोदयालभ्यमिति केचित् न दध्यसत् ग्रामंगच्छति

शि. धी.
३६

ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामंगच्छतीत्यादौ कथं कर्मत्वलाभ इत्यत आह ग्रामंगच्छतीत्यादि आ
ख्यातकृतभेदेनोदाहरणद्वयं द्वितीयादेरिति। अत्रादिना ग्रामस्य गता इत्यादौ यस्याः परिग्रहः फलज
नकत्वलक्षणमिति। फलत्वमत्र जन्यत्व इष्टम्। फलत्वविशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे ग्रामंग
च्छतीत्यादौ परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह। फले वेत्यादि। वे
त्रस्य न स्यात्। विवेकदेशाच्च यस्वीकारे तुल्यवित्तिवैयर्थ्या उपदर्शितकर्मत्वस्यापि बोध इति भावः।
फलजनकत्वे द्वितीयादेः शक्तिकल्पने गौरवात्तदपराय फले शक्तिः जनकत्वतु संसर्गमयोदयाभा
सतश्च स्यैव सम्यक् कृत्वा तथैवाह फलमात्रवेति। जन्यत्वविशिष्टवेत्यर्थः। फलसामान्यलाभेपीति।
जन्यत्वविशिष्टस्य लाभेपीत्यर्थः। नियतेति। लक्षणापस्थिति शक्तिभ्रमाकालीनेत्यर्थः। संयोगवि
त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेऽपि नियतसंयोगविभागाद्युत्तमात्।

एम
३६

तस्मात्फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैवधात्वर्थत्वात् अन्यथात्यजिगमिप्रभृतीनां पर्यायतापत्तेः तवापि

भागाद्यलाभादिति संयोगत्वविभागात्वादिना संयोगविभागादिरूपफलस्यालाभादिसर्थः तस्मादि
ति। सर्वमते उपदर्शितदोषसंभवादिसर्थः। फलविशेषावच्छिन्नोति। संयोगत्वादिविशिष्टजनक इत्यर्थः।
ननु लक्षणापत्तिस्तथाभावकाले तथाविधवोधाभावे क्षतिविरहस्य तोदोषांतरमाह अन्यथेति।
व्यापारमात्रस्य धातुवाच्यत्व इत्यर्थः। पर्यायतापत्तेरिति। एकत्राक्यतावच्छेदकावच्छिन्नतानापद
स्यैव पर्यायत्वात् इति भावः। अत्र कनेतवापीत्यादिसंयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नव्यापारस्य धातुता
वपत्तवादितोपीत्यर्थः। संयोगत्रागलित्वमित्यादि। जन्मत्वरूपफलत्वावच्छिन्नस्यैव कर्मख्याता
द्विवाच्यत्वेन फलांतरस्यापि बोधसंभवादिति भावः। तदवच्छिन्नोति। संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नो
त्यर्थः। तथावगाहः। समभिध्याहारस्यैव विशेषकार्यतोवच्छेदकत्वादिति भावः। समभिध्याहारविशे
गम्यते ग्रामइत्यादौ संयोगशालित्वं कुतः प्रतीयत इति चेत् तदवच्छिन्नव्यापारवाचि धातुसमभिध्याहा

तद
वि
शे
ष

यथादृष्टान्नतत्त्वबोधकाद्विधेरेवस्वर्गकामादिसमभिव्याहृतस्वर्गादिजनकत्वं प्रतीतिसुदृष्टफल

शि. ६१.
४०

यात्सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदस्यविशेषबोधकत्वेदृष्टान्तमाह। यथेत्यादि। अन्यदेतद्विज्ञातयाव
तत्रयदीष्टरूपेणस्वर्गबोधकत्वंतदासमापिफलत्वरूपेणसंयोगादिवोधकत्वं। यदिवातत्रेष्टस्वर्ग
योत्त्वर्भेदान्वयेनस्वर्गादिरूपफलबोधकत्वंतदाप्रकृतेसंयोगादिफलयोरभेदान्वयेनसंयोगा
दिवोधकत्वमितिभावः। ननुसामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात्सामान्यरूपेणक्रियायावोधसं
भवइतिवाच्यं। इतविशेषणत्वेनोपास्थितयामत्रविशेषणत्वेनान्वयेनिराकांक्षत्वेनतथाविशे
षबोधसंभवेपिगाम्पतेग्रामइत्यादौसंयोगत्वादिनासंयोगस्यग्रामवर्तिबोधालाभप्रसंगःनवसं
योगफलयोरभेदान्वयेनसंयोगत्वरूपेणान्वयासंभवादित्यत आह। अस्तुवेति। तथाचयथाबुद्धि
विशेषविषयत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्ततदादिपदात्तघटत्वपदत्वादिरूपविशेषरूपेण
योरिष्टत्वफलत्वाभ्यांस्वर्गत्वसंयोगाभ्यांवेत्यन्यदेतत्। अस्तुवाबुद्धिस्थवाचकतदादेरेवतथाव्युत्पत्ति

यथादिवमरुत्तुपेतायेवदक

बोधः तथा प्रकृतेऽपि फलत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्ताख्यातपदात्संयोगत्वादिरूपविशेष
रूपेण बोधः। यद्गर्मावच्छिन्ने पद निरूपितशक्तिग्रहस्तेन रूपेण पदस्य स्वरूपतो बोधजनकत्वमि
ति नियमस्य एतदतिरिक्तस्थलत्वादिति भावः। इदं वदन्नाह सर्वनामपदस्य शक्यतावच्छेदके बुद्धि
विशेषविषयत्वमेव शक्तिग्रहोऽपि तद्गर्मावच्छिन्न एव। बोधस्तु घटोऽस्य बुद्धिस्थित्या हि ज्ञानस
हकृतात् बुद्धि विषयत्वादहं पदशक्य इति ज्ञानात्। अस्य ते इति प्राचीनमतानुसारेण बो
धोऽननुयया हि पद निरूपितशक्तिज्ञानात् जातिस्तेन घटत्वादप्रकारकपद निरूपितश
क्तिग्रहात् स्वरूपतो घटत्वादप्रकारकबोधयन्तिवारणार्थं निरवच्छिन्नप्रकारतो संबन्धेन श

तच्छालिवाचकाख्यातकृतोरपि विशेषरूपेण बोधकत्वं अपि च धात्वर्थता वच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं

शि. टी.
४१

द्वुक्तिप्रतिनिवृत्तिप्रकारतासंबन्धेन न निरूपितशक्तिज्ञानहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतया कथं
फलत्वविशिष्टे आत्मादादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात्तादवबोधः तदा संयोगत्वापदर्शितसंबन्धे
नोपदर्शितकारणाविहाता न च विषयभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पने प्रकृतस्य लेभनक
ल्पत इति वाच्यं विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् न च तादृदिपदात्तविशिष्यतादवो
धस्यान्वाधानुपपत्ता तथा कल्पनभाववश्यकमिति वाच्यं अनेन कार्यकारणभावकल्पनापेक्ष
या तादृदिपदानां विशिष्यशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात् इति प्रकृततेपि विशिष्यशक्तिरावश्यक
त्वमिप्रायेण प्रकारांतरेण कर्मत्वनिर्वचनमुखेन व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्व इत्यत्राह अपि
वेति धात्वर्थता वच्छेदकफलंति धात्वर्थता वच्छेदकता वच्छेदकविशिष्टफलस्यैव गमिपसोः कर्मत्व

राम

४१

स्मैसादि। अत्र च धात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूपस्य फलस्य पूर्वदेशोऽपि सत्वात् न गमिपसोः पूर्वदेशा
स्यापि कर्मत्वापत्तिरेवं सज्जिक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्य उत्तरदेशोऽसत्त्वात् उत्तरदेशास्यापि सजेः
कर्मत्वापत्तिः। तथा स्पंदजन्यविभागादिक्रियाजन्यफलस्य पूर्वापक्षदेशयोः सत्त्वात् स्पंदेऽहं भयत्र कर्मत्वा
पत्तिरतीतधाल्त्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं किंतु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत्र न। तत्र च
नोपदर्शितानुपपत्तिः। उत्तरसंयोगरूपफलस्यैव धात्वर्थतावच्छेदकतया तस्य च पूर्वदेशोऽत्र
भावात्। एवमधः संयोगस्य पतेरवच्छेदकत्वात् तस्य च पूर्वदेशोऽत्र भावात् न गमिपसोः पूर्व
देशो कर्मत्वापत्तिः। एवं विभागस्य सज्जिक्रियावच्छेदकतया तस्योत्तरदेशोऽत्र भावान्नोत्तरदेशो
सजेः कर्मत्वापत्तिः। स्पंदेऽहं भयत्र कर्मत्वापत्तिरिति व्यापारमात्रस्यैव

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमात्रं गमिष्ये चोः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजे श्रोत्रस्मिन्देशे स्पृहादेश्व

शि. शी.
४२

त्वर्थत्वे प्रमंगल्यतीत्यादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेव दोष इति तु भावार्थो वसेयः। ननु तत्र धात्वर्थजन्यतत्फल
शालित्वमित्यनुगतकर्मत्वमस्तु। अनुगतकर्मत्वनिर्वचने प्रयोजनाभावादतोऽनुगतकर्मत्वनिर्वच
नप्रयोजनमाह। फलावच्छिन्नेति। फलजनकेत्यर्थः। सकर्मकत्वमवहार इति। तथा चानुगतकर्मत्वा
निर्वचनेऽनुगतकर्मत्वमवहारविलोपप्रसंगः। नन्वेवं सति कथं जानातीत्यादौ कर्मत्वमवहार इ
त्यत आह। भाक्तस्त्विति। लाक्षणीक इत्यर्थः। तथा चोपदर्शितसकर्मकत्वं मुख्यसकर्मकत्वमवहार
नियामकमित्यतो न दोष इति भावः। ननु अननुगतमेव कर्मत्वमस्तु। अग्रे नुतमवहाराभावेऽप्य
तिरत आह। तादृशधातुयोग एवेति। उपदर्शितधातुयोग एवेत्यर्थः। तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वचने स
कर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानस्यानुगतत्वापत्तेरिति भावः। अत्रेह मवधेयं। पद्यविधातुत्वस्य राम
पूर्वापरयोः प्रसंगः। फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वमवहारे मुख्यः भाक्तस्तु ४२
जानात्यादेः तादृशधातुयोगे तत्र कर्मप्रत्ययात्

तत्रच द्वितीययाज्ञाये यत्त्वमभिधीयते. तच्चाकांक्षादिवैचित्र्यात् धात्वर्थतावच्छेदक फले अन्येति

तदर्थतावच्छेदकत्वस्य वैक्याभावेन धात्वर्थतावच्छेदक फलशालित्वरूपकर्मत्वमपि तानुगता एव ता
दृशसकर्मकत्वविरेहि जा नतीत्यादौ यथा तत्तद्ग्रा. तु योगे कर्मविधाने तथा विविधगम्यादिविधाने
पिकर्मप्रसयविधाने संभवसेवा तथा च तत्तद्ग्राधुजन्मतत्फलशालित्वरूपानुगते कर्मत्वनिर्वचने
पितदोषः। कर्मप्रसयविधाते अनुगतशब्दात् तस्य प्रकारांतरेणापि संभवादिति व्यापारमात्रस्य धात्वर्थ
त्वे सज्जिगम्याः पर्यायतापत्तिदोषोऽप्युक्त इत्येति। ननु फलावच्छिन्न व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामगच्छ
तीत्यादौ ग्रामादिरूपनामार्थस्य कुत्रान्वयः। न तावद् धात्वर्थे कदेशे फलान् धात्वर्थः। नामार्थधात्वर्थ
योर्भेदेनान्वयबोधानभ्युपगमात्। आह। तत्रवेति। ग्रामगच्छतीत्यादौ वेसर्थः। तच्चेति। द्वितीयार्थवृत्ति
त्ववेसर्थः। आकांक्षादिवैचित्र्यादिति। परार्थः। परार्थेनान्वेति। न तु परार्थे कदेशे इति सुसंगतः। सकोचकल्प

अतएव चास्याः पदार्थान्विता धेयता बोधक सप्तमीतो भेदः। अस्तु वा कर्मख्यातस्यैव द्वितीयाया अपि

त्रि-दी-

४३

दित्यर्थः। तथा च तत्रैव ग्रामादिरूपनामार्थस्यान्योन्यधात्वर्थैकदेशे फलेश्चि भावः। ननु ग्रामे गच्छतीत्यादौ
कर्मकारकस्याधिकरणत्वेनान्येकर्मणि द्वितीया चेति एथ कस्य त्रयं गायनमनर्थकमेव सप्तम्यधिकर
णोचितं त्रितीया सप्तम्यधिकरणो वेति करणो नैव निर्वाहस्तत्र आह। अतएवेति। धात्वर्थतावच्छेदकफले
द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यान्यथादेवेत्यर्थः। तथा च सप्तम्यधिकरणत्वस्य धातुशक्तिमुख्यविशेष्येऽन्यद्वि
तीयार्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थैकदेशे फलेऽन्यद्वितीया सूचनार्थं तत्र एथ कस्य त्रयं गायनमिति भावः। न च
वसतिपदार्थः पदार्थे नैवान्वेति न तु पदार्थैकदेशे एतादृशं युक्तं। संकोचकस्य न गौरवमिति तत्र आ
ह। अस्युवेति। फलमर्थश्चेति। तथा च फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि फलमेव द्वितीयार्थः। तच्च
जनकतासंबन्धेन धात्वर्थः चेति। आधेयत्वमुद्वितीयार्थफलकर्मकारकयोः संबन्धमर्थो र

पदार्थः

राम
४३

आस्तांवाफलव्यापारेषुपदेवधात्वर्थेविशिष्टस्तुअन्वयबललभ्यः

याभासते। तथाचग्रामंगच्छतीसादौग्रामविशिष्टसंयोगविशिष्टसंयोगानुकूलगमनानुकूलकृति
मानिसन्वयवोधइतिभावः। ननुतथाविधवाक्यजमशाब्दवोधेसंयोगस्मवारक्ष्यभानमनुभवविरुद्ध
मित्ततआह। तांवेति। नचैवंगमित्तज्जोःयर्थायतापत्तिरितिवाच्यं। तसदृशक्यतावच्छेदकताव्यापक
शक्यतावच्छेदकताकत्वयत्रतिष्ठितितत्तसदृशनामेवपर्यायत्वादितिभावः। ननुफलव्यापारयोर्धा
त्वर्थत्वेतत्रकथंफलजनकव्यापारवोधनिर्वाहइत्यत आह। विशिष्टस्येति। जनकतासंबन्धेनफलवि
शिष्टव्यापारत्विसर्थः। अन्वयबललभ्यइति। फलव्यापारयोः परस्परमन्वयाल्लभ्यइत्यर्थः। तथाचशु
क
त्यन्तिवेविश्रातयेपदार्थयोरपिपरस्परमन्वयवोधस्वीकारेपि। तथाविशिष्टान्वयवोधइतिभावः।
ननुधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपस्मकर्मत्वरूपत्वेभूमिप्रयातिविहगइत्यादिवत्त्वात्मानप्रयाति

भूमिप्रयातिविहगोविजहतिमहीरुहं ननुत्वानामित्यादिप्रयोगस्यान्यवबोधनः क्रियान्वयिपर

क्रि. १. विहगइत्यादिप्रयोगापत्तिः तत्र संयोगादिरूपफलस्य द्विष्टतया स्वात्मनोपितादृशफलाश्रयत्वसंभवे
४४ न स्वात्मवृत्तितादृशफलानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानविहगइत्यादिवाद्बोधसंभवादित्यत आह।
भूमिप्रयातीत्यादि। क्रियान्वयीति। एतेन परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि तस्य फलेऽन्ये संयोगादिरूप
फलस्य द्विष्टतया स्वात्मवृत्तित्वेन तथाविधप्रयोगवारणासंभवइति निरस्तः। ननु परसमवेतत्वमि सत्र
किमपेक्ष्य परत्वं विवक्षितं। प्रत्ययार्थापेक्षयेति चेत्। वैत्रेयात्मागम्यतइति प्रयोगापत्तेः। अत्र प्रकृत
र्थगमनापेक्षया आत्मनः परत्वादित्यत आह। इत्यात्विति। विशेषमेवमुत्पादयति। परत्वमित्यादिना। ति
शरीरसत्त्वादिना कर्मकपरिग्रहः। स्वार्थेति। स्वार्थाय फलं तदाश्रयापेक्षयेत्यर्थः। इदं फलावच्छिन्नव्यापा
रादेर्धात्वर्थपक्षे। फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वपक्षे तु आख्यातादेराश्रयत्वाद्यर्थकतया स्वार्थाश्रयत्वाश्रयापे
समवेतमपि कर्मप्रत्ययार्थतः। इत्यास्तविशेषेऽप्यपरत्वं संप्राप्तत्वापेक्षिकं ति उच्यते। तस्मात्पर्यफलाश्र

विहगइत्यादि
प्रयोगापत्तिः
ननुत्वानामिति
प्रयोगस्यान्यव
बोधनः क्रियान्व
यिपर

घटं जानाति इच्छति भवति चेन्नोच्यते राज्ञाय ते इष्यते किं पते घट इत्यादौ सविषयपदार्थाभिधायिधानु

स्येस्योऽवसेयः तथा च प्रमंगलतीसादौ ग्रामान्यहृत्तिर्योगामहृत्तिसेयोगानुकूलस्य हृत्तदनुकूलक
तिमानिसन्वयबोधः। एवं ग्रामो गम्यत इत्यादौ ग्रामान्यहृत्तिर्योगामहृत्तिसेयोगानुकूलस्य हृत्तज्ज्ञानफल
वानतदाश्रयतावानवाग्रामसन्वयबोध इति भावः। ननु सर्वत्र द्वितीया समभि व्याहारस्थले फलवर्धित्व
र्थत्वे घटं जानातीत्यादिप्रयोगो नुपपन्नः। तानज्ज्ञानफलस्य यदाहवहृत्तित्वेन तत्र तदभावेनान्वयबोधासं
भवात्। एवं सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रसयार्थः। इदमप्युच्यते। आत्मानं जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः
आत्मान्यहृत्तित्वस्य ज्ञानादावप्रसिध्या तस्य तत्रान्वयबोधासंभवादिसुत आह घटं जानातीत्यादि।
विषयित्वमिति कर्तृतिडादिस्थले द्वितीयार्थाभिप्रायेण। विषयत्वमिति नु कर्मात्मा तस्थले आरम्भा
तार्थाभिप्रायेणोक्तं। तृतीये सस्य कर्मात्मा तस्थले ह्यादिः। तथा च सविषयकार्यबोधकधात्वसम
प्रयोगाकर्मप्रत्ययेन यथा यथा विषयित्वं च कर्तृतिडन पुनश्च यत्वं तृतीयपात्राधेयत्वं बोध्यते

अन्यवोधेत्तयं विशेषः यदेकत्वकर्तर्याप्रयत्नतत्रक्रियातत्रविषयिनातत्रविशेषणः अन्यत्रकर्मणि

त्रि-६-
४५

मिव्याहृतद्वितीयासमभिव्याहृतधातुस्थले फलादेर्धात्वर्थत्वनियमः। एवंतादृशधातुस्थले कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थोक्तान्मन्त्रेति भावः। तथासति तत्रतत्रान्यवोधप्रकारमाह। अन्यवोधेति।
एकत्रेति। कर्त्राख्यातस्थलेऽस्यः। अन्यत्रेति। तनुविषयत्वादेः कर्मप्रत्ययार्थत्वे ज्ञाताद्यदस्य त्रिविषयत्वस्य द्वायदोभेदान्यवोधसंभवः। नायार्थयोर्भेदेनान्यवोधानागीकारात्। नवाभेदान्यवोधः बाधादिसत आह। ज्ञातइत्यादि। तथाचाख्यातस्थले कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वादिकमर्थः। कर्मणि कृतस्य स्यतुविषयादिकमर्थः। तस्यचप्रथमा ता र्थ्यभेदान्वयः नामार्थयोरभेदान्वयवोधस्य सर्वसंमतत्वादिति भावः। ननु सर्वत्र सविषयकधात्वर्थेऽपि ययितया इतरयदार्थस्यान्यपागीकारे अभुज्जनोपि भोजनायय ततइति प्रयोगानुपपत्तिः। तदा तत्र भोजनविषयककृतसंभावादिसत विषयता तत्रक्रिया तत्राधेयत्वं तत्रकर्तृतिज्ञातो ज्ञातान इत्यादौ कर्मकर्तृकृतिविषयाप्रयप्रतिपत्तिः।

ए
राम
४५
अ

यततद्रस्यादौ च यस्यादिना पस्थिते यत्नादौ विषयत्वेनान्वयः अपितृद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात्

आहा यततद्रस्यादिना तथा च प्रतिपदार्थातिरिक्तसविषयकधात्वर्थसर्वत्रविषयत्वेनेतरपदार्थान्वयः अत्रतद्देश्यत्वेनेति भावः अतएवेति यतोयतिपदार्थोद्देश्यत्वेनैवेतरपदार्थान्वयो ननु विषयत्वेन अतएवेत्यर्थः अभुञ्जानोपीत्यादि अस्यातत्र तदा भोजनविषयककृतस भावेन तथा प्रयोगानुपपत्तिः मंडनमनं स्वयितुं तन्म तद्दृश्यति धातोरर्थः फलमिति तथा च फलानुकूलव्यापारे धातोः शक्तिर्वादिमतेऽपि फले शक्तिफलनस्या वउपकतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः न चैवमतिगच्छतीत्यादौ संयोगरूपफलानुकूलव्यापारबोधस्यानुभवसिद्धस्य कथं निर्वाहस्तत्र आह अनुकूलव्यापार इति पदार्थे कदेऽऽन्ययात्तं गीकारेत्वाह व्यापारमात्रेति ननु केवलव्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगख्यातार्थव्यापारयोः कथं न न्यजनकभावः अतएभुञ्जानेऽपि भोजनाय यततद्रस्यादयो प्रयोगाः फलं धातोरर्थः अनुकूलव्यापारे व्यापारमा

आख्यातस्मज-न्यजनकभावः संसर्गमर्मादया लभ्यः लडादिति उगद्यर्पो वर्तमानत्वादिर

शि-टी-
४६

लामस्तत्राह जन्मजनकभावसादि ननु सर्वत्रफलस्य धात्वर्थत्वे गच्छति यद्नेतेत्यादौ संयोगसर्गादिरूप
फले वर्तमानत्वेष्टसाधनत्वादेरभावात्तदन्वयानुपपत्तिरित्यत्राह लडादी सादि। लडाद्यर्थः। वर्तमान
त्वादिकं। लिङ्गार्थः। इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः। वर्तमानत्वादी सादिना भविष्यत्वादिरित्यत्राह। इष्टसाध
नत्वादी सादिना कृति साधनत्वपरित्यक्तं। एकपदोपात्तत्वेति। एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वेत्यर्थः। तत्रै
वेति। व्यापार एवेत्यर्थः। तथा चारम्भात्तार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयांगीकारे आसस्य वर्तमान
त्वादेरुपस्थित्यन्तरा कल्पने लाघवमिति भावः। ननु फलस्य धात्वर्थत्वे ओदनादिरूपपाकफला
नुपपत्तिदशायात्तदनुकूलपाकादिरूपव्यापारसत्त्वे पाको भविष्यतीति प्रयोगापत्तिः। तत्र निरर्थ
कघञ्सममि आहृतपवृधात्वर्थे ओदनादिरूपफले वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्य
साधनत्वादिकमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यात्तत्रैवान्वेति

एव
४६

भावप्रसयस्य घञादेः अनुकूलव्यापारमात्रमेवार्थः तेन व्यापारसत्वे फलानुत्पाददशायां पाकोभ

स्य सत्त्वादित्यत आह भावप्रसयस्य घञादेरिति भावविहितस्य घञादिप्रसयस्येत्यर्थः अनुकूलव्यापा
रणेति तथा च तत्र भावविहितस्य घञर्थस्य तादृशव्यापारस्य सिद्धतया तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि
त्वरूपमविष्यत्त्वस्य बाधितत्वेन तथा प्रयोगाय स संभवादिति भावः तेनेति भावविहितस्य
प्रसयस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः फलानुत्पाददशायामिति आदनादिरूपफलानुत्पाद
शायामित्यर्थः तादृशफलोत्पाददशायामुत्तमवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमविष्यत्त्वस्य
आदनादिरूपफलेन अभावेन तथा प्रयोगासंभवात्तयोक्तमिति घञोऽनुकूलव्यापारार्थकत्वेयु
क्त्यंतरमाह नवेति व्यापारविगमे प्राक्कारिरूपव्यापारविगमेत्यर्थः पाकोविद्यतइति तत्र यत्त्व
र्थे आदनादिरूपफले वर्तमानकालसंबधित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्तेन तथा प्रयोगापत्ति संभवादि
विषयतितिनप्रयोगः नवाव्यापारविगमे फलसत्वे पाकोविद्यतइति

विभावनाभावविहितमन्त्रादीनां

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तिभावः न भावविहितघनादीसत्रादिपरग्राह्यलुईप्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे युक्तिमाहा नापोत्यादि
 अत्र भावस्युत्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य गन्धात्त्वर्थत्वे तस्य च घटभूतलोभेय
 वृत्तितया घटभूतलयोर्मियोगमनमिति प्रयोगापत्तिर्देवैरेवेति तस्य व्यापारार्थकत्वमावश्यक
 मिति भावः न चेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वफलस्यैव तन्मते धात्वर्थतया धा
 त्वर्थतावच्छेदकत्वाभावेन तथा लक्षणा स्यात्संभव इति कत्वात् न अपि परममवेत व्यापारजन्यधात्व
 र्थफलशालित्वतत्त्वात् स्वात्माने प्रयान्तिविहगइति प्रयोगापत्तेः विहगस्य स्वपरोयः स्वावयवः तत्समवे
 तोयः स्वात्मक व्यापारः तज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्सकफलशालित्वादिसुत आह प्रत्ययोपनीतेति प्र
 त्ययोपनीतोयः परममवेत व्यापारः तज्जन्ययद्वार्थफलतत्त्वशालित्वमेव तन्मते कर्मत्वं तादृशस्य
 रजन्यधात्वर्थफलशालित्वं च कर्मत्वं फलनिष्ठा यत्वं द्वितीयादिना व्यापारनिष्ठा धेयत्वं तृतीयादि
 नाभिधीयते एवं च तदुलं पचति चेत्तदस्य तदुलं निष्ठ फलविशेषजनक व्यापारवांश्चैत्रस्य र्थः मैत्रे

राम ६७

व्यापारस्य प्रसयोपनीतत्वाभावेन न स्वात्मानं प्रयाति प्रसयमिति विहग इति प्रसयप्रसंगः न चात्र व्यापारस्य
द्वैतमिति वाच्यं व्यापारत्वेन प्रसयोपनीतत्वप्राप्तये तस्योपादानात् अस्यावर्तमानत्वत्वादिना
प्रसयोपनीतोयः परसमवेतकालोपाधिसंज्ञकत्वधत्वर्थफलशालित्वेन स्वात्मनोपिकर्मत्वसंभवा
तस्वात्मा तं प्रयाति विहग इति प्रतीत्यापत्तेः न च तथापि धात्वर्थेति व्यर्थं गच्छतीत्यसौ पूर्वदेशात्प्रापिक
र्मत्वापत्तिः तस्यापि प्रसयोपनीतोयः परसमवेतव्यापारः तज्जन्तुफलविभागस्तच्छालित्वात्ति
उपादानेन च तस्यात्वापत्तिः तस्य धात्वर्थत्वाभावात् तच्च परसमवेतत्वकर्मप्रसयार्थः तस्य च
कर्मोत्पत्त्या तस्य च भावमात्रार्थव्यापारे कर्मोत्पत्त्या तस्य च निष्कृष्टमते तृतीयार्थव्यापारराश्याच्च
य इति परं तु धात्वर्थेऽप्येव ता संवर्धनयदेवेति तदर्थेऽप्यधात्वर्थोधिकरणत्वसंवर्धनयत्राच्चति

फलव्यापारोविशेषणफलव्यापारोविशेषणविशेष्यनिर्दिष्टदेवकर्मप्रत्ययव्यवहारः वस्तुतस्तु

शि.टी.
४८
व्या

तरपेक्षयावबोधोऽस्य च ग्रामाख्यतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवांश्चैत्रावे
त्रेण ग्रामो गम्यत इत्यत्रैव वृत्तियामभिन्नसमवेतव्यापारजनसंयोगशाली ग्राम इति बोधः। ननु कत्री
स्मात्कर्मास्मात्तयोः पा ~~र~~त्वरूपैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वे कथमेकत्रकर्तृप्रत्ययः। एकत्रकर्मप्रत्य
य इति व्यवहार इत्यत आह। फलव्यापारयोरिति तथा च फलस्य विशेषणत्वे व्यापारस्य विशेष्यत्वकर्तृप्र
त्यय इति व्यवहारः। एवं फलस्य विशेष्यत्वे व्यापारस्य विशेषणत्वे च कर्मप्रत्यय इति व्यवहार इति भावः।
ननु कर्मास्मात्स्थले धात्वर्थफलस्य साक्षान्नामार्थे न च बोधागीकारे नामार्थधात्वर्थयोः। साक्षा
द्देहान्वयबोधो नापीक्रियत इति कुमत्तिभंगप्रसंग इत्यत आह। वस्तुतस्तुति। अधिकरणत्वमित्या
दि। प्रथमातदयस्य पूर्वीकार्य इत्यनेनान्वयः। ननु कर्मास्मात्तवत्कर्मकृतोपि आश्रयत्वबोधकत्वेत
आख्यातस्वेव तृतीयाया अपि व्यापार एवार्थः कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वे

राम
४८

कर्मकृतः फलश्रयः कर्तृकृतश्च व्यापारश्रयः कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यान्नुरोधात् जानाती
स्यनामार्थः ननु प्रसंगानामार्थयोर्भेदेनान्यवबोधस्यानेगीकारात्तदस्यत आह कर्मकृतश्चेति आश्रयश्
ति फलस्येसादिः कर्तृकृतोपियत्नाश्रयबोधकत्वे एकाकारबोधजनकत्वरक्षणार्थ आख्यातस्यापि
यत्नबुविशिष्टाक्रत्वपत्तिरित्यत आह कर्तृकृतश्चादि कर्तृकर्मसादि उपदर्शितोभयस्य
लेकर्तृकर्मभ्यां सह कृतस्यार्थभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धस्यान्नुरोधादित्यर्थः जानातीसादि
प्रयोगश्चेति आख्यातकर्मकर्तृकृतमिति शेषः पूर्वोक्तरीति आश्रयत्वविषयत्वे कर्त्राख्यातकर्म
ख्यातयोः आश्रयविषयोचकर्तृकर्मकृतार्थ इत्यर्थः सुवर्ण एवेत्यादि पञ्चतस्त्रव्यापार
स्याख्यातार्थत्वाभावात् फले वर्तमानत्वाच्चयवबोधागीकारे व्यापारसत्त्वद्वयायाफलसत्त्वद्वया
यामपि पञ्चतस्त्रादिप्रयोगापत्तिः एवं पक्षस्यादौ आख्यातभावेन तदर्थव्यापारेतीतत्वस्यबो
त्सादेः प्रयोगेन पूर्वोक्तरीतिरनुसरणीया चैत्रेण पच्यते पक्षमित्यादौ सत्त्वार्थ एव व्यापारितदन्वयः

आस्तां वा व्यापाराश्रयो विशिष्टमन्वयबललभं

शि-दी-
४६

धरतिवक्तुं मत्राश्रयेन धात्वर्थफलेऽतीतत्वस्यान्वयांगीकारेफलसत्त्वदशायां व्यापारनाशदशायां पक्षे संकुल इति
प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः। वर्तमानत्वादीनां तीतत्वदिपरिग्रहः। ननु पचमान इत्यादीनां च प्रसंगार्थे
कदेशे व्यापार एव तदर्थवर्तमानत्वदिरन्वयः स्वीकर्तव्यः। तथा च पदार्थः पदार्थे नाचेति ननु पदार्थे कदशा इति
व्युत्पत्तिभंग इत्यत आह। पचमान इत्यादि। तथा च प्रकृतस्थले तादृशव्युत्पत्तेः संकोचः कल्प्यत इति भावः। सर्व
त्र तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारे स्वाहास्तां वेति। नन्वेवं सति तत्र व्यापाराश्रयतायाः बोधस्यानुभवसिद्धस्य लोपप्र
संग इत्यत आह। विशिष्टमिति। आश्रयतासंबन्धेन व्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः। अन्वयमिति। एकपदोप
स्थापितयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधांगीकारेणाकांक्षाकार्यकारणभावसिद्ध्यादबोधविषय इत्यर्थः। तथा
चैकपदोपस्थाप्योः परस्परमन्वययोर्बोधाधिकाभावे न तादृशनिर्णयविशिष्टार्थबोधेनानुपपन्न इति भावः।

राम
४६

एवकारस्येवान्ययोगव्यवच्छेदोऽन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्

नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयवोधोऽप्युत्पत्तिमिदं सत्यत्र मानाभावस्य तत्राह एवकारस्येवेति। यथा
एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयवोधानगीकारेणार्थव्यवच्छेदोऽप्युत्पत्तिमिदं सत्यत्र मानाभावस्य तत्राह एवकारस्येवेति। यथा
यपनः। एवकारस्याप्यस्ययोगव्यवच्छेदेन प्रत्येकशक्तिद्वयस्वीकारेण उपदर्शितानुपपत्तिप्रसक्तत्वादिति भावः।
ननु एवकारस्य उभयत्र शक्तिर्न स्वीक्रियते किं त्वस्य योगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेद एव। तथा चोपदर्शित
तान्वयवोधोऽनुपपन्नस्य तत्राह अन्ययोगेत्यादि। अन्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदमात्रस्यैव
अतिप्रसक्तत्वादिति। सर्वसाधारणात्वादिसर्थः। तथा च पार्थक्यवधुधनुर्धर इति वत्त्वेन एवधुधनुर्धर इति प्रयो
गापत्तिः। चैत्रान्ययोगघटोभयत्नव्यवच्छेदस्य चैत्रान्ययोगप्रतियोगिकस्य धनुर्धरे विद्यमानत्वादिति भावः।
नन्वस्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कव्यवच्छेद एव एवकारत्राक्यः। तथा च न चैत्र एव धनुर्धर इत्यादि प्रयो

अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वशक्याप्रसिद्धिर्बाधोवा

श्री-श्री-
५०

गः। पार्थरूपधनुर्धरे चैत्रान्ययोगस्य विद्यमानतया धनुर्धरत्वावच्छेदेन चैत्रान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावमत्वात् तत्त
त्र दोषमाह। अन्ययोगत्वावच्छिन्नेत्यदि। अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमवच्छेदस्य शक्यत्वेऽन्यतादा
त्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकमवच्छेदस्य शक्यत्वात् शक्याप्रसिद्धिः। पार्थरूपधनुर्धरस्यादौः अस्य तादात्म्यत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावरूपशक्याप्रसिद्धिः। एषि व्यामेव गंधस्यादौः अस्य समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावरूपशक्याप्रसिद्धिर्दोषो न संभवति। असमवेते तस्य प्रसिद्धिसंभवात्। अतस्तत्र दोषमाह। बाधितत्वे
वेति। एषि व्यामेव गंधस्यादौ गंधेऽस्य समवेतत्वाभावस्य बाधितत्वे चेत्सार्थः। ननु तत्र गंधेऽस्य समवेतत्वव्यव
च्छेदस्य बाधितत्वेऽपि एषि व्यामेव समवेतत्वाभावस्य तत्र बाधितत्वेन बोधसंभवात्। एवं पार्थरूपधनुर्धरस्या
दौ अस्य तादात्म्याप्रसिद्धावपि पार्थान्यतादात्म्याभावस्य प्रसिद्धिसंभवेन बोधसंभवात् नोद्वेगोत्पत्तिरिति भावः।

राम
५०

पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसंगाच्च. तस्य च ततो न्यत्वात्

र्थ एवेत्यादाविति। तस्य पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य। ततो न्यत्वात्। एवंकारश्च
क्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव परादुपस्थितिसंभवेन एवकारात् पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदस्य प्रसयासंभव
इति भावः। ननु स्वात्मतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाद्दोष एवकारस्य शक्तिः कल्पनीया। तत्र स्व
परस्य सदसमभिव्याहृतविभक्तिसमभिव्याहृत एवकारश्च तत्तत्परं तथा च नोपदर्शितानुपपत्तिस्तत्र दो
षमाह। स्वात्मतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य नानाशक्तिकल्पने शक्त्या तस्य। तथा चानंतशक्तिकल्पनभिव्याहृतप्रकारे
नादर्शनीय इति भावः। ननु एवकारस्यान्यस्मिन्मार्गे व्यवच्छेदे च नानाशक्तिवदिमते कथं पार्थ एव व
नुधरेत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदबोधस्तत्र आह। तस्मादित्यादि। यथानीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलो घटत्वाव
सान्ययोगव्यवच्छेदत्वेन प्राक्पक्षे च स्वत्वस्याननुगतत्वात् शक्त्या नंत्यं. नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलो घटत्वाव

छिन्नव्यवच्छेदस्य प्रसंगाच्च. तस्य च ततो न्यत्वात्
स्वाभावस्य प्रतीतिः

समानं चैकतुल्यकालाद्यन्वयवादिनां धात्वर्थानुक्कल

त्रि. टी.
५१

त्वावच्छिन्ने नीलस्यान्वयेन घटत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते। तथा पार्थिवे सादौ एवकारार्थान्येकदेशे मेदे
पार्थिवस्यान्वयेनासम्बन्धयोगे तस्य व्यवच्छेदे न्वयेन पार्थिवतादात्म्यमवच्छेदः प्रतीयत इति समुहितं
यार्थः। ननु कर्तृकदृश्यमापाराश्रयेकदेशे व्यापारेवर्तमानत्वा न्वयस्वीकारे मरुनमनेपदार्थः पदार्थ
नान्वेति ननु पदार्थकदेशेनेति व्युत्पत्ति संकोच एव दोषः। व्यापाराश्रययोस्तस्य नानाशक्त्यन्वयानेन तत्र
क्तिकल्पनाप्रसंग इत्यत आह। समानं चेति तथा चारमातस्य ह्यतित्वेनेव ह्यतो शक्तिवादिनापि कर्तृक
दृश्यकल्पाश्रयेकदेशे ह्यतो वर्तमानत्वादेरन्वयाभ्युपगमे उपदर्शितव्युत्पत्तिमगः। कर्तृकतः ह्यतो भाश्र
येव शक्तिद्वयस्वीकारे नंत शक्तिकल्पनाप्रसंगो वक्ष्यमभ्युपेयासुतद्वयपीति भावः। ननु भाषातु कर्तृक
तो व्यापारतदाश्रययोः शक्त्यन्वयसमुत्पत्ते संसुतादावपितथैव वक्तव्यतया युत्तधातोः कसुमेकत्वा

वा
राम
५१

व्यापारविरहितपि महीरुहादौ न स्यज्यते संयुक्त इत्यादिव्यवहारान्न संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतिश्च
 पत्तिः प्रत्ययोपनीतधात्वर्थानुकूलव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र दृष्टादौ संभवादित्यत
 आह धात्वर्थेत्यादि। तथा च तत्र प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे तथा विध्व्यापारविरहितादृशेतादृशप्रत्य
 योपपत्तिरिति भावः। ननु अदृष्टवदात्मसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र दृष्टादौ सर्वदा सत्त्वेन तत्र तथा विध
 व्यापारविरह एवा सिद्ध इति संयुज्यत इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तानुपपत्तिरतो इव राग
 तरमाह। संयोगमात्रप्रतीतिश्च। मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः। तथा सति तत्र व्यापारस्यापि बाधस्या
 दिति भावः। न स कर्मकत्वमिति। व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन प्रत्ययोपनीततादृशव्यापार
 जन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र क्वाप्यभावान्न स कर्मकत्वमिति भावः। ननु यज्ञो व्यापारार्थक
 त्वेभावे यज्ञे सनुशासनविरोधः। तादृशानुशासनेन यज्ञः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतिरत आह। सं
 न तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न स कर्मकत्वं। संयोग इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतिश्च घञादेश्च प्रयोग

सायुता मात्रत्वमिति संडनमतानु
 यमिभः यज्ञः

शि. १.
५२

पञ्चतीत्यादौ पाकानुकूलयत्नानुभवप्रसंगात् फलानुकूलादृष्टवत्पि पञ्चतीत्यादेर्विभागानुकूल
पूर्वसंयोगादिति निष्प्रलादावपित्यजतीति प्रयोगप्रसंगाच्च तत्र फलानुकूलतत्तन्व्यापारविशेष्य
योगस्यादाविति तथा च तादृशानुशासनं स्थलाभिप्रायकमिति न दोष इति भावः तत्रेत्यादि तत्र लक्ष
रायातादृशानुभवोपपादने तु लाघवाद्यत्तत्त्वमेवाख्यातं शक्यतावच्छेदकं युक्तमिति भावः मंडन
मते दोषोऽतएमाह फलेति तथा च पाकानुकूलसाधारणव्यापाराभाववति अदृष्टादिरूपसाधारण
व्यापारवति पुरुषे पञ्चतीत्यादिप्रयोगप्रसंगो मंडनमते उक्त इति भावः न च साधारणजनकताप्र
यव्यापारस्यारख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह विभागादीति विलति दृष्टापत्तिः संभवति इत्यतो नि
श्चलादविसुक्तं प्राभाकरमनमुपन्यस्य तत्र ह्यस्यमाह तत्र ते त्रेत्यादिना तत्र तत्र गच्छतीत्यादौ
तत्तत्फलेति संयोगविभागादीसर्थः क्वचिदाश्रयत्वादिकर्मपीति भावाख्यातस्थले आश्रयत्वादिरभा
वारक्वचिरिति प्रसंगादिति लक्षणादिना तादृशानुभवोपपादने तु लाघवस्यैव शरणीकरणी
एव धात्वर्थः सर्वत्र धात्वर्थाश्रयत्वमेव कर्तृत्वसंख्यावर्तमानत्वादिकं क्वचिदाश्रयव्यापारार्थ इति
गुरुमतमपि तादृशयत्नानुभवप्रसंगादनुपादेयमिति तदस्याख्यातवादः ॥ ॥

राम
५२

आंशि-यत्त्वादिभिः॥ इति श्रीरघु देवभट्टविरचिताख्यातवाहदिप्परीसभा॥
५३

राम
५३